

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԱԳՐՈՒԿՈՂՈԳԻԱՅԻ ԱՄԲԻՈՆ

ԳԱԼՍՏՅԱՆ Մ.Հ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ Ա.Լ. ԹԱՄՈՅԱՆ Ս.Զ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԿԵՆՍԱԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԲՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒԿ
ՊԱՀՊԱՆՎՈՂ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԶԵՌՆԱՐԿ

ԵՐԵՎԱՆ - 2009

ՀՀ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ԱԳՐՈՒԿՈՒԼՈԳԻԱՅԻ ԱՄԲԻՈՆ

ԳԱԼՍՏՅԱՆ Մ.Հ.
ՄԿՐՏՉՅԱՆ Ա.Լ.
ԹԱՄՈՅԱՆ Ս.Ջ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԿԵՆՍԱԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԲՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒԿ ՊԱՀՊԱՆՎՈՂ
ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԶԵՌՆԱՐԿ
«ԱԳՐՈՒԿՈՒԼՈԳԻԱ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ»
ԱՌԱՐԿԱՅԻ ԼԱԲՈՐԱՏՈՐ ՊԱՐԱՊՄՈՒՆՔՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՊԱՀ
2009

ՀՏԴ 502 : 574 / 577 (07)

ԳՄՂ 20. 1 + 28. 08 9⁷

Գ 206

Ձեռնարկը երաշխավորվել է տպագրության Հայաստանի պետական ագրարային համալսարանի գիտական խորհրդի կողմից (19.12.09թ. արձանագրություն N 4)

Գրախոսներ՝ կ.գ.դոկտոր, պրոֆեսոր Ս. Գ. Նանագյուլյան
մանկ.գիտ.թեկնածու, դոցենտ Լ. Գ. Ավանեսյան
կ.գ.թեկնածու Ա.Լ.Աղասյան
կ.գ.թեկնածու Ա.Մ.Փահլևանյան

Մասնագիտական խմբագիր՝ կ.գ.դոկտոր, պրոֆեսոր Ժ. Հ. Վարդանյան
Խմբագիր՝ քան. գիտ. թեկնածու Ա.Ա.Խուդավերդյան

Գալստյան Մ.Հ. և ուրիշներ

Գ 206 Հայաստանի կենսաբազմազանությունը և հատուկ պահպանվող տարածքները. Ուսումնական ձեռնարկ «Ագրոէկոլոգիա և շրջակա միջավայրի պահպանություն» առարկայի լաբորատոր պարապմունքների համար/ Մ.Հ. Գալստյան, Ա.Լ. Մկրտչյան, Ս.Ջ. Թամոյան - Եր.: ՀՊԱՀ, 2009. - 88 էջ:

Ձեռնարկը կազմված է Հայաստանի կենսաբազմազանության և հատուկ պահպանվող տարածքների վերաբերյալ գիտական նորագույն տեղեկատվության հիման վրա:

Այն նախատեսված է Հայաստանի պետական ագրարային համալսարանում դասավանդվող «Ագրոէկոլոգիա և շրջակա միջավայրի պահպանություն» դասընթացի համապատասխան բաժնի լաբորատոր աշխատանքների կատարման համար: Կարող է օգտակար լինել նաև մագիստրանտների, ասպիրանտների և տվյալ ոլորտի մասնագետների համար:

ՀՏԴ 502 : 574 / 577 (07)

ԳՄՂ 20. 1 + 28. 08 9⁷

ISBN 978 - 9939 - 54 - 234 - 8

© Մ.Հ. Գալստյան, Ա.Լ. Մկրտչյան, Ս.Ջ. Թամոյան, 2009թ.

© Հայաստանի պետական ագրարային համալսարան, 2009թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխարհում կենսաբազմազանության (կենդանի օրգանիզմների տարատեսակությունը ցամաքային և ջրային էկոհամակարգերում) պահպանության ամենաարդյունավետ եղանակը համարվում է բնության հատուկ պահպանվող տարածքների համակարգի զարգացումը: Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների վերաբերյալ իրազեկության բարձրացումը նախապայմաններ է ստեղծում առավել արդյունավետ կազմակերպելու բնական էկոհամակարգերի, այդ թվում հազվագյուտ և անհետացող տեսակների պահպանությունը:

Առհասարակ կենսաբազմազանության և բնության հատուկ պահպանվող տարածքների վերաբերյալ տեղեկությունները հաճախ նորացման կարիք ունեն, քանի որ բնական միջավայրում տեխնածին պատճառներով հատկապես դրանք են արագ փոփոխության ենթարկվում: Այդ տեսակետից բացառություն չէ նաև Հայաստանը, ավելին, շատ նկատառումներով այն առավելագույն փոփոխության ենթարկվող տարածքներից է:

ՀՊԱՀ-ում դասավանդվող «Ագրոէկոլոգիա և շրջակա միջավայրի պահպանություն» առարկայի ՀՀ բուսական և կենդանական աշխարհի Կարմիր գրքերին և ՀՀ բնության հատուկ պահպանվող տարածքներին նվիրված թեմաները ծրագրային դասընթացի կարևոր մաս են կազմում: «Հայաստանի կենսաբազմազանությունը և բնության հատուկ պահպանվող տարածքները» ուսումնական ձեռնարկը նախատեսված է «Ագրոէկոլոգիա և շրջակա միջավայրի պահպանություն» առարկայի լաբորատոր պարապմունքների կատարման համար:

Ձեռնարկում ներկայացված են ՀՀ ֆլորայի և ֆաունայի տարածվածության, տեսակային կազմի, կարգաբանության մասին

հարուստ տեղեկություններ: Ըստ բնապահպանության նախարարության հրատարակած նյութերի բերված են նորացված և ճշգրտված տեղեկություններ ՀՀ բուսական և կենդանական աշխարհի հազվագյուտ և վտանգված, Էնդեմ (տեղաբնիկ) և ռելիկտային (մնացորդային), «Կարմիր գրքերում» գրանցված տեսակների վերաբերյալ: Ներկայացված են նաև Հայաստանի վայրի ֆլորայի՝ սննդի մեջ օգտագործվող, անտառային համակեցությունների հազվագյուտ և պահպանվող տեսակները: Ամփոփ տեղեկություններ են բերված գործող ԲՀՊՏ-ների կարգավիճակների փոփոխության, ինչպես նաև հեռանկարային նոր պահպանվող տարածքների առանձնացման անհրաժեշտության ու նպատակների մասին:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ՀԱՆԴԻՊՈՂ ՀԱԶՎԱԳՅՈՒՏ ԵՎ ԱՆՀԵՏԱՅՈՂ ԲՈՒՍԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

(Կարմիր գրքի և հերքարիումային ու քարտեզագրական նյութերով)

Հայաստանի կենսաբազմազանության կարևորագույն ցուցանիշներից է ֆլորայի տաքսոնոմիական (կարգաբանական) կազմը: Այստեղ ֆլորան աչքի է ընկնում հարուստ տեսակային կազմով և բազմազանությամբ: Աշխարհահռչակ բուսաբան Ա.Լ.Թախտաջյանը [17] դա բացատրում է Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական դիրքով: Հայաստանի տարածքով են անցնում իրենց բնույթով միանգամայն տարբեր երկու խոշոր՝ Ցիբկումբորեայան և Իրանո-թուրանական բուսաբանական մարզերի սահմանները: Այդ մարզերը ունեն խիստ տարաբնույթ բնական պայմաններ և բուսականություն:

Հայկական լեռնաշխարհում այս երկու մարզերի ազդեցությունը, հանրապետության ռելիեֆի բարդությունը, բնակլիմայական պայմանների խայտաբղետությունը, լավ արտահայտված վերընթաց (ուղղաձիգ) գոտիականությունը ձևավորել են բուսական հարուստ համակեցություններ՝ կիսաանապատներից մինչև ալպիական մարգագետիններ (նկ.1-4)

Հայաստանի բուսական տեսակների բազմազանությունը կազմում է 9000 տեսակ, որոնցից բարձրակարգ բույսերը՝ մոտ 4000 (3960): Սա կազմում է Կովկասյան ֆլորայի շուրջ կեսը: Բարձրակարգ բույսերի տեսակների խտությամբ (100 տեսակ/1 քառ.կմ) Հայաստանը աշխարհում զբաղեցնում է առաջատար տեղ:

Սեր հանրապետության տարածքում մամռանմանները կազմում են 430 տեսակ՝ զետմամուշկանմանները ներկայացված են 2 տեսակով, ձիաձետանմանները՝ 6, պտերանմանները՝ 38, մերկասերմերը՝ 9, ծածկասերմերը՝ մոտ 3500:

Սակայն յուրաքանչյուր երկրի բուսական բազմազանության չափանիշը ոչ այնքան ֆլորայի ներկայացուցիչների բացարձակ քվաքանակն է, որքան հազվագյուտ և հնագույն ծագում ունեցող տեսակների առկայությունը: Նման տեսակներից առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի էնդեմ և ռելիկտային բույսերը:

ԷՆԴԵՄ ԲՈՒՍԱՏԵՍԱԿՆԵՐ

Հայաստանը հարուստ է էնդեմ (բնաշխարհիկ) բուսատեսակներով: Սրանք կազմում են մեր բուսական աշխարհի՝ ամենաարժեքավոր մասը:

Ըստ Գ.Մ.Ֆայվուշի [13], *էնդեմները տաքսոններ են* (տեսակներ են), *որոնք որոշակի ժամանակահատվածում բնակվում են որոշակի տարածքում*: Այլ կերպ ասած Հայաստանի էնդեմները այն բույսերն են, որոնք Հայաստանի տարածքից բացի, ուրիշ ոչ մի տեղ չեն հանդիպում:

Հայաստանի բարձրակարգ բույսերի էնդեմ տեսակների թիվը 124 է (ՀՀ բուսական աշխարհի մոտ 3,5%-ը): Եվս 2 էնդեմ տեսակ ունենք սնկերից:

Էնդեմ բուսատեսակներից են՝ *նշենի մաիրյան* (*Amygdalus nairica*), *մասրենի սյունիքի* (*Rosa sjunikii*), *վարդակաչ սոսնովսկու* (*Tulipa sosnowskyi*), *տերեփուկ հայաստանյան* (*Centaurea hajastana*), *տերեփուկ արփիի* (*Centaurea arvensis*), *տերեփուկ թախտաջյանի* (*Centaurea takhtajanii*), *խլածաղիկ թախտաջյանի* (*Scrophularia takhtajanii*), *ոգնաթփի* 2 տեսակ (*Acantholimon gabiellianae*, *A. vedicum*), գազի բազմաթիվ տեսակներ, ինչպես նաև.

սրոհունդ էլեոնորայի (*Hypericum eleonora*) (նկ.5) - աճում է Իջևանի (Աղայասար) և Ջանգեզուրի (Խոսատուփ լեռ) ֆլորիստական շրջաններում, վերին և ենթալպյան գոտիների կրաքարային ուղղաբերձ ժայռաճեղքերում: Պատկանում է սրոհունդազգիների ընտանիքին: Բնորոշվում է նրանով, որ ունի բազմաթիվ համեմատաբար հաստ ցողուններ, որոնք վերջանում են մեկական ծաղկով, ունի 15-25սմ բարձրություն:

Գորտնուկ արագածի (*Ranunculus aragazi*) (նկ.6) - աճում է Արագածի, Վերին Ախուրյանի, Գեղամա և Մեղրու ֆլորիստական շրջաններում: Հանդիպում է ենթալպյան և ալպիական մարգագետիններում և ալպիական գորգերում: Գորտնուկազգիների ընտանիքի ներկայացուցիչ է: Բնորոշվում է ցածր աճով՝ 2-5սմ, միածաղիկ ցողունով: Ծաղիկները ոսկեդեղին են՝ ծաղկապատի վրա ժանգաղեղնավուն բծերով:

Տանձենի սոսնովսկու - (*Pyrus sosnowskyi*) (նկ.7), աճում է Երևանի, Գեղամա, Ջանգեզուրի և Դարեւելզգի ֆլորիստական շրջաններում, անտառի վերին և միջին գոտիներում, բացատներում: Պատկանում է վարդազգիների ընտանիքին: Ոչ մեծ ծառ է կամ թուփ, փշոտ ճյուղերով: Տերևները մանր են, հակառակ ձվաձև կամ սուր-էլիպսաձև, բաց կանաչավուն, պտուղները մանր են՝ 1,5-2սմ տրամագծով, կանաչ, կարճ տանձանման:

Տանձենի քամանջյանի (*Pyrus tamamschianae*) (նկ.8) - աճում է Գեղամա, Երևանի, Դարեւելզգի և Ջանգեզուրի ֆլորիստական շրջաններում, հանդիպում է միջին լեռնային գոտում, անտառներում, մոսրանտառներում: Վարդազգիների ընտանիքի ծառ է՝ 2-4մ բարձրությամբ, առանց փշերի: Տերևները մերկ են, 2-3սմ երկարությամբ, կլորավուն, վերին մասում սուր են կամ բութ: Պտուղները տանձանման են՝ 2,5սմ:

Տանձենին Հայաստանի անտառների ամենատարածված ցեղերից մեկն է, ունի բավականին շատ վայրի (32) և էնդեմ (16) տեսակներ: Այս հանգամանքը վկայում է, որ Հայաստանը տանձագոյացման հնագույն շրջաններից է:

Հայաստանի տարածքում նկատվում է ուղղակի կապ էնդեմ տեսակների քանակի և կլիմայի արիդության աստիճանի միջև: Էնդեմ տեսակներով առավել հարուստ են հարավային և կենտրոնական արիդային շրջանները, հատկապես Դարեկեզի (Դարալագյազ, Եղեգնաձոր) (40 տեսակ) և Երևանի (40 տեսակ) ֆլորիստական շրջանները:

Մեզ մոտ աճում են շատ նեղ արեալ ունեցող տեսակներ, որոնք առավել խիստ պահպանության կարիք ունեն, հակառակ դեպքում իսպառ կվերանան երկրագնդի երևից:

ՌԵԼԻԿՏԱՅԻՆ ԲՈՒՍԱՏԵՍԱԿՆԵՐ

Հայաստանի ֆլորայի բազմազանության մեջ հատուկ տեղ են զբաղեցնում ռելիկտային (մնացորդային) բուսատեսակները: *Դրանք այն բուսատեսակներն են, որոնք անցյալ երկրաբանական դարաշրջաններից պահպանվել են գրեթե անփոփոխ*: Ռելիկտների ընդհանուր թիվը Հայաստանի ֆլորայում ներկայացված է 150-200 տեսակով: Դրանցից են *գիհիները* (Juniperus) (նկ.10-11), *կովկասյան մրտավարդը* (Rhododendron caucasicum) (նկ.15), *արևելյան սուին* (Platanus orientalis) (նկ.12), *արևելյան հաճարենին* (Fagus orientalis), *հատապտղային կենին* (Taxus baccata) (նկ.16), *շագանակենին* (Castanea), *արջասիլենին* (Corylus colurna), *իլենին* (Euonymus), *փոշին* (Celtis), *դրախտածառը* (Cotinus coggygia), *ունաբին*, *խնկենին*, *պարիլյակը*, *սովորական բադեղը*, *բոլոր տեսակի պտերները*, *խոտաբույսերից՝ ծովոսպը, դեղին և սպիտակ ջրաշուշանները* (Nymphaea alba) (նկ.9) և այլն:

Ռելիկտների մեջ կան տեսակներ, որոնք.

1. շատ լավ են ընտելացած ժամանակակից էկոլոգիական պայմաններին (*հաճարենի արևելյան*),
2. ունեն բավական մեծ տարածում, սակայն հարմարված են որոշակի էկոլոգիական պայմանների (*կենին հատապտղային, մրտավարդ կովկասյան*),
3. ունեն չափազանց նեղ տարածում և պահպանված են առանձին տարածքներում (*սուին արևելյան, պտեր արական*):

ՀՀ ԲՈՒՅՍԵՐԻ (ՖԼՈՐԱՅԻ) «ԿԱՐՄԻՐ ԳԻՐՔԸ»

Հայաստանում տարածված որոշ բուսատեսակների ներկա վիճակը տազնապալի է: Հանրապետության բուսական բազմազանությանը սպառնացող մեծ վտանգ է ներկայացնում հատկապես անթրոպոգեն գործոնը՝ բնակիչների կողմից գեղազարդ ծաղիկների, ուտելի բույսերի և դեղաբույսերի հավաքը, մթերոլ կազմակերպությունների կողմից պարբերաբար իրականացվող դեղաբույսերի հավաքը, արոտավայրերի գերարածեցումը, ինչպես նաև ռեկրեացիոն (գրասաշրջային) ծանրաբեռնվածությունը:

Վտանգված տեսակների պահպանության համար իրականացված միջոցառումներից մեկը բույսերի «Կարմիր գրքի» ստեղծումն է: ՀՀ «Կարմիր գիրքը» տազնապ է հնչեցնում հանրապետության առանձին բուսատեսակների կամ բուսական համակեցությունների աղետալի վիճակի մասին:

Բույսերի «Կարմիր գիրքը» բուսական աշխարհի հազվագյուտ, անհետացած ու անհետացող, կրճատվող, անորոշ տեսակների հաշվառման գիրք է, որը փաստացի տվյալներ է պարունակում դրանց թվաքանակի, կենսաբանության, տարածման

վայրերի, ձևաբանության վերաբերյալ: Նշվում են մաս թվաքանակի կտրուկ նվազման հիմնական պատճառները:

ՀՀ բույսերի «Կարմիր գիրքը» հրատարակվել է 1989 թվականին: Այստեղ ընդգրկված է 387 բուսատեսակ (ֆլորայի ընդհանուր թվի 12%-ը), չնայած պահպանության կարիք ունեն ֆլորայի տեսակների համարյա կեսը:

«Կարմիր գրքում» գրանցված բուսատեսակներից 8-ը պտերներ են, 4-ը՝ մերկասերմեր, 375-ը՝ ծածկասերմեր(աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1

ՀՀ «Կարմիր գրքում» ընդգրկված բուսատեսակների թվաքանակը՝ ըստ կարգաբանական խմբերի և վտանգվածության աստիճանի

Կարգաբանական խումբ	Տեսակների քանակը					Ընդամենը
	անհետացած	անհետացող	հազվագյուտ	կրճատվող	անորոշ	
պտերներ	1	5	2	-	-	8
մերկասերմեր	-	1	1	2	-	4
ծածկասերմեր	29	132	151	55	8	375
այդ թվում						
միաշաքիլավոր	11	34	38	27	4	114
երկշաքիլավոր	18	98	113	28	4	261
Ընդամենը	30	138	154	57	8	387

Պտերանմաններից որպես հազվագյուտ և անհետացող տեսակ ուշադրության են արժանի սովորական իծալեզուն (Ophioglossum vulgatum), ճահճային թելիպտերը (Thelypteris palustris), ադիանթը (Adiantum capillus-veneris), տավրիկյան

արծվապտերը (Pteridium tauricum), լողացող ծովոսպը (Salvinia natans) և այլն:

Մերկասերմերից «Կարմիր գրքում» տեղ են գտել գիհու որոշ տեսակներ՝ գիհի բազմապտուղ (Juniperus polycarpus) (նկ.11), գ. կազակական (Juniperus sabina) (նկ.10) և հատապտղային կենդի (նկ.16):

«Կարմիր գրքում» ընդգրկված բույսերը խմբավորված են հինգ կարգավիճակներում (կատեգորիաներում), որոնք ընդունված են հազվագյուտ և անհետացող տեսակների վերաբերյալ բնության և նրա ռեսուրսների պահպանության Միջազգային Միության հանձնաժողովի կողմից:

0 - Անհետացած տեսակներ, որոնք տարիների ընթացքում չեն հանդիպում բնության մեջ, սակայն հնարավոր է, որ պահպանված լինեն առանձին անմատչելի վայրերում կամ մշակության մեջ: Այդպիսի տեսակների թիվը 30 է: Օրինակ՝

մետախոտ սովորական, մ. եռատերև - տարածված են եղել հիմնականում Արարատյան հարթավայրի բրնձի դաշտերում և անհետացել են բրնձի դաշտերի անհետացման հետ միասին:

Խոնդատ մերկացողուն - տարածված է եղել Գոռավանի ավազուտներում և անհետացել է ավազների՝ ինտենսիվ օգտագործման հետևանքով:

Ջրաշուշան մաքրասպիտակ - տարածված է եղել Հանքավանի կիրճի Մարմարիկ գետի ակունքներում և վերացել է ծաղիկների հավաքի և գետի ջրերի անկանոն հոսքի պատճառով:

Շերեփուկախոտ մազանման - տարածված է եղել Երևանում, Գետառում, անհետացել է գետի ջրերի աղտոտման և հաճախակի վարարման հետևանքով: Անողնուց գրոսսեյնի - Հայկական լեռնաշխարհի էնդեմ է, տարածված է եղել Գիլի լճի շրջակայքում,

անհետացել է Սևանա լճի մակարդակի իջեցման և Գիլլի լճի չորացման պատճառով:

Չորս բուսատեսակ՝ շտերնբերգիա խլոպուզածաղիկ (Sternbergia colchicifolia), մատուտակ խոզանավոր (Glycyrrhiza echinata), ջրաշուշան դեղին (Nuphar luteum), արջտակ գարնանային (Cyclamen vernal), որոնք համարվում էին խաղաղ վերացած, վերջին տարիների ընթացքում հայտնաբերվել են հանրապետության տարբեր մարզերում:

1 - Անհետացող տեսակներ, այսինքն ոչնչացման անմիջական սպառնալիքի ենթակա տեսակներ, որոնց հետագա գոյությունը անհնար է առանց պահպանման հատուկ միջոցառումների իրականացման (138 տեսակ): Անհետացող տեսակներից են՝

Քլսկի դուրեկյան - հանդիպում է Իջևանի շրջանի անտառների համեմատաբար խոնավ հողերում (ստորին և միջին լեռնային գոտիներում), անհետացման եզրին է կանգնած տեղացիների կողմից արժեքավոր բնափայտի անխնա օգտագործման հետևանքով:

Թխկին թխկազգիների ընտանիքի ծառ է, ունի հարթ պտուղ: Պտուղը թևիկներով է, որոնք դասավորված են գրեթե հորիզոնական: Տերևները ամբողջաեզր են, թղթանման կամ թիթեղանման, 6-14 սմ երկարությամբ:

Չնծաղիկ (ձմեռնածաղիկ) ալպիական - հանդիպում է Իջևանում, նվազել է բնակիչների կողմից ծաղկեփնջեր հավաքելու հետևանքով:

Չնծաղիկը շքանարգիզազգիների ընտանիքի բազմամյա, սոխուկավոր բույս է: Սոխուկը ձվաձև է, սև թեփուկներով՝ 15-20սմ երկարությամբ: Ծաղիկները մեկական են, սպիտակ, խոնարհված բարակ ծաղկառտիկի վրա:

Մոսի արևելյան - հանդիպում է միայն Ջանգեզուրում, անհետացման եզրին է կանգնած, ամենայն հավանականությամբ, տարածքի ինտենսիվ գերարածեցման և Ծավ գետի ողողատներում բանջարանոցների ստեղծման հետևանքով: Պատմական Հայաստանում Ջանգեզուրից մինչև Փոքր Մասիսի լանջերը տարածված է եղել հայտնի «Մոսյաց անտառը»:

Մոսին սոսազգիների ընտանիքի տերևաթափ, հզոր ծառ է: Ունի մինչև 50մ բարձրություն, 1,5-3մ տրամագիծ: Պտուղը կլոր, փշապատ բազմընկուզիկ է: Տերևները թաթաձև են կամ բլթակավոր, երկար կոթուններով: Ջերմա-, խոնավա-, լուսասեր է, ապրում է ավելի քան 2000 տարի: Հայաստանում համարվել է սրբազան ծառ և օգտագործվել եկեղեցիների բակերը կանաչապատելու համար:

Հիրիկ մուսուլմանական - տարածված է Արարատյան գոգավորությունում, աղի ճահիճներում, ճահճոտ մարգագետիններում, գետերի և ջրանցքների ափերին և ոչնչացման սպառնալիքի է ենթարկվել ճահիճների չորացման պատճառով:

Հիրիկը հիրիկազգիների ընտանիքի կոճղարմատավոր խոտաբույս է, ցողունի բարձրությունը 40-90սմ, տերևը՝ գծաձև: Ծաղիկները կապույտ են, երբեմն էլ՝ սպիտակավուն:

Հուդայածառ գրիֆիթի - տարածված է միայն Սյունիքի մարզում (Շվանիձոր և Նյուվաղի գյուղերի շրջակայք), աճում է ստորին գոտու չոր, քարքարոտ լանջերին: Պոպուլյացիան գրեթե ամբողջովին ոչնչացված է՝ տարածքը խաղողի տնկարկների վերածելու պատճառով:

Հուդայածառը բակլազգիների ընտանիքի տերևաթափ ծառ է: Բարձրությունը 5-7մ է: Տերևները պարզ են, կլորավուն, հիմքում՝ սրտաձև: Ծաղիկները վառ վարդագույն են, փնջերով՝ ճյուղերի, նույնիսկ՝ բների վրա: Ծաղկում է գարնանը, մինչև տերևների

բացվելը: Գինացկուն է վնասատուների և հիվանդությունների հանդեպ:

2 - Հազվագյուտ տեսակներ, որոնք անհետացման ուղղակի վտանգի ենթակա չեն, սակայն հանդիպում են ոչ մեծ քանակով՝ կամ սահմանափակ տարածքում, կամ անման խիստ մասնագիտացած վայրերում և կարող են արագ անհետանալ (154 տեսակ): Օրինակ՝ թանթրվենի տիգրանի, շրջահյուս հունական, կենի հատապտղային, տուղտավարդ դարսի, ոգնաթուփ արաքսյան, ցորեն արարատյան, խոլորձ ճահճային, կատվախոտ բրդատերև և այլն: Այս տեսակների վտանգված լինելու հանգամանքը, առաջին հերթին իրենց իսկ սակավ քանակությամբ լինելն է, այն էլ հիմնականում փոքրիկ տարածքներում: Կարող են անհետանալ հենց այդ պատճառով:

3 - Կրճատվող, պակասող տեսակներ, որոնց տարածման սահմանները որոշակի ժամանակի ընթացքում նվազում են բնական պատճառներով կամ մարդու միջամտության հետևանքով (57 տեսակ): Օրինակ՝ արունի հայաստանյան (*Sorbus hajastana*) (նկ.28), գիհի գարշահոտ, գիհի բազմապտուղ (նկ.11), սպիտակ ջրաշուշան (նկ.9), վարդկակաչներ և այլն: Այս տեսակների պահպանությունը հրատապ չէ, բնության մեջ դրանք հանդիպում են բավարար քանակությամբ, սակայն կրճատվում են արագ տեմպերով և պատճառը հիմնականում մարդու ակտիվ տնտեսական գործունեությունն է՝ ծառերի հատում, ուտելի բույսերի, դեղաբույսերի, ծաղկեփնջերի հավաք և այլն:

4 - Անորոշ տեսակներ, որոնք հնարավոր է, որ ենթակա են վտանգի, սակայն չկան հավաստի տեղեկություններ դրանց ներկա տարածման արեալի մասին (8 տեսակ): Օրինակ՝ պարիլյակ բարձր, սրոհունդ հայկական, շնդեղ հրաշալի, խլոպուզ ամենասպիտակ և այլն: Անհրաժեշտություն կա այս բուսատեսակների վիճակների

լրացուցիչ ուսումնասիրության, իսկ հայտնաբերելու դեպքում՝ նաև պահպանման:

Հայաստանի բուսականության «Կարմիր գրքում» գրանցված որոշ տեսակներ ընդգրկված են նաև մալեկին ԽՍՀՄ ֆլորայի «Կարմիր գրքում» (1975, 1984), որոշներն էլ (*հայաստանյան արունի, արարատյան և ուրարտական ցորեններ, վավիլովի տարեկան*) գրանցվել են Բնության պահպանության միջազգային «Կարմիր գրքում»:

Մամուռների հազվագյուտ ներկայացուցիչները չեն ընդգրկված Հայաստանի բույսերի «Կարմիր գրքում», չնայած բնապահպանական առումով հատուկ ուշադրության են արժանի սֆագնում ցեղի մամուռներով փոքր ճահիճները, որոնք հանդիսանում են սառցադաշտային ժամանակաշրջանի ռելիկտներ և ունեն բուսաբանական, երկրաբանական և էկոլոգիական մեծ նշանակություն:

Հայաստանի բույսերի «Կարմիր գրքում» գրանցված չեն նաև *սնկերը*, սակայն անթրոպոգեն գործոնի ազդեցության հետևանքով նկատվում է մի շարք տեսակների անհետացման միտում: Բացահայտված են անհետացման եզրին գտնվող բազմաթիվ գլխարկավոր սնկեր, որոնց մեծ մասն անհրաժեշտ է գրանցել ապագա «Կարմիր գրքում»:

ցիաների ոչնչացմանը: Հատկապես մեծ վտանգ է սպառնում այն բուսատեսակներին, որոնց ուտելի մաս են համարվում կոճղակները, պալարները, սոխուկները, արմատապտուղները, այսինքն այն օրգանները, որոնք շատ դժվար են վերարտադրվում:

Տարածված հայտնի ուտելի բույսերից են՝

թելուկը (*Chenopodium*) (նկ.18) - հանդիպում է ամենուրեք, գաճնանը օգտագործվող առաջին բույսերից մեկն է, որպես սնունդ ծառայում են տերևները՝ մատղաշ ցողունների հետ միասին:

Թելուկը պատկանում է թելուկազգիների ընտանիքին: Ունի հերթադիր տերևներ՝ հարթ, ատամնաեզր, բութ, գոգավոր, պատված ալրանման փառով: Ունի մանր սպիտակ կամ կանաչադեղնավուն ծաղիկներ:

Որոշ տեսակներ դեղաբույսեր են: Պատրաստուկները օգտագործում են ուռուցքների, ստամոքսաաղիքային հիվանդությունների դեպքերում:

Ճարճատուկ (*Cichorium intybus*) (նկ.19) - դալար ընձյուղները, ցողուններն ու տերևները օգտագործում են սննդի մեջ՝ որպես աղցան, արմատները՝ որպես սուրճին փոխարինող միջոց:

Ճարճատուկը աստղածաղկազգիների ընտանիքի բազմամյա խոտաբույս է: Աճում է ամենուրեք: Ցողունը կանգուն է, վերին մասում ճյուղավորվող, արմատը՝ հաստ և իլիկաձև: Ծաղկաբույլը զամբյուղ է, ծաղիկները երկնագույն են կամ բաց կապույտ:

Դեղաբույս է: Պատրաստուկները օգտագործում են որպես լեղամուղ, միզամուղ միջոց, փորկապության և այլ դեպքերում: Արմատը ունի ճնշումը իջեցնող հատկություն:

Սոճեխ (*Falcaria vulgaris*) (նկ.20)- բնակչության կողմից սիրված և լայնորեն օգտագործվող բույսերից է՝ շնորհիվ իր հրաշալի համի և նպաստում է մարդու աղեստամոքսային համակարգի

կանոնավոր աշխատանքին: Սննդի մեջ օգտագործվում են մատղաշ տերևներն ու ընձյուղները՝ թարմ և թթու դրած վիճակում:

Սիրելիք ենխուրազգիների ընտանիքի բազմամյա խոտաբույս է: Ցողունը ուղղաձիգ է, ճյուղավորված և թխականաչ: Տերևները կաշեկերպ են, սղոցաեզր: Ծաղկաբույլը հովանոց է, սպիտակ և մանր: Տարածված է գրեթե բոլոր մարզերում:

Կապարը (*Capparis spinosa*) (նկ.21) - որպես սնունդ օգտագործվում են պտուղները՝ թթու դրած վիճակում, իսկ կոկոններից և մատղաշ ընձյուղներից պատրաստում են մարինադ:

Կապարազգիների ընտանիքի կիսաանապատային բույս է, մոլայնոտի նման տարածված է ամենուրեք: Կիսաթուփ է՝ փռված բազմաթիվ ցողուններով, երկար, մինչև 3մ: Տերևները կոշտ են՝ փշանման տերևակիցներով: Ծաղիկը սպիտակ է կամ բաց վարդագույն: Պտուղը հակադիր ձվաձև, բազմասերմ, կարմրավուն միջուկով հատապտուղ է:

Դեղաբույս է, նպաստում է նյարդային համակարգի առողջացմանը: Այն նաև մեղրատու բույս է:

Ոգնագլխիկ (*Echinops*) (նկ.22) - տարածված է ամենուրեք՝ չոր, քարքարոտ վայրերում, ուտում են բույսի «գլխիկների» միջուկները:

Ոգնագլխիկը աստղածաղկազգիների ընտանիքի բազմամյա խոտաբույս է: Ցողունը ճյուղավորվող է, 20-100 սմ բարձրությամբ, տերևները փշոտ են: Ծաղկաբույլը զամբյուղ է՝ խմբված գնդաձև ծաղկակալի վրա և կազմում է գնդաձև գլխիկ: Ծաղիկները երկնագույն են կամ սպիտակավուն:

Դեղաբույս է, պարունակում է ալկալոիդներ, կաուչուկ և այլն: Օգտագործվում է որպես միզամուղ և քրտնաբեր միջոց, նաև մաշկային հիվանդությունների բուժման համար:

Մեծ քանակությամբ օգտագործում են մաս **եղինջը** (*Urtica*), **շրեշը** (*Eremurus robustus*), **դանձիլը** (*Allium victorialis*), **հավակատարը** (*Amaranthus*), **հովվամաղախը** (ծտապաշար) (*Capsella bursa pastoris*), **շուշանբանջարը**, **մանդակը** (*Chaerophyllum aureum*, *Ch. bulbosum*), **փիփերը** (*Malva neglecta*, *M. silvestris*), **քուրավետ մեխուրը** (քյարաուգ), (*Apium graveolens*), **դանդուռը** (*Portulaca*), **ավելուկը** (*Rumex crispus*), **ծնեքեկը** (*Asparagus*), **քրքնջուկը** (*Rumex acetosa*), **սպանախը** (*Spinacea*) և այլն:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ ամենաշատ ուտելի բուսատեսակներ պարունակում է աստղաձաղկագզիների (*Asteraceae*) ընտանիքը, որը միևնույն ժամանակ աչքի է ընկնում ցեղային բազմազանությամբ՝ **խատուտիկ** (*Taraxacum*), **կաթնուկ** (*Lactuca*), **հալտրուկ** (*Senecio*), **ճարճատուկ**, **սինձ** (*Tragopogon*), **կառ** (*Onopordum*) և այլն:

ՀԱՍԵՄՈՒՆՔԱՅԻՆ ԲՈՒՅՍԵՐ

Հայկական խոհանոցի ազգային կերակուրները միշտ համեմվել են ամենատարբեր հոտավետ բույսերով: Այս բույսերի տարբեր օրգաններում կուտակվում են սուր համով և զանազան բուրմունքով օրգանական նյութեր, որոնց շնորհիվ էլ օգտագործվում են ուտելիքը կամ ըմպելիքը համեմելու համար:

Որպես համեմունքային բուսատեսակներ առավել հայտնի են խուլեղինջագզիների (*Lamiaceae*) ընտանիքի ներկայացուցիչները: Բոլորն էլ լայն տարածում ունեցող բուսատեսակներ են՝ **ուրց** (*Thymus*), **դաղձ** (*Mentha*), **խնկածաղիկ** (*Origanum*), **եղեսպակ** (*Salvia*), **խուլ եղինջ** (*Lamium*), **աբեղախոտ** (*Stachys*), **ուրցադաղձ** (*Ziziphora*), **կատվադաղձ** (*Nepeta*), **կորթին** (*Saturea*), **պատրինջը** (*Melissa*), **ռեհանուրցը** (*Acinos*) և այլն: Եթերայուղերի առկայության

շնորհիվ խուլեղինջագզիների ընտանիքի ներկայացուցիչները լայնորեն օգտագործվում են ոչ միայն սննդի, այլ մասնատեսական տարբեր բնագավառներում: Մյուսն ամեն օգտագործվում է մասնագիտական բժշկության մեջ, որպես դեղաբույս:

Հայաստանում աճող համեմունքային վայրի բույսերից են մաս **վայրի սոխի** (նկ.23), **սխտորի** (**դանձիլ**) **բազմաթիվ տեսակները**, **որոնք ունեն մանրէասպան հատկություն**, **անիսոնը**, **քեմոնը**, **մանանեխը**, **թթվիճը**, **քրքումը**, **փրփրուկը**, **կծվիչը**, **սրոհունդը** և այլն:

Ըստ Ա.Պ. Ղանդիլյանի և Ա.Մ. Բարսեղյանի [9] տվյալների, վերջին տասնամյակներում Հայաստանի տարածքում բացահայտվել են 100-ից ավելի նոր, հազվագյուտ բուսատեսակներ, որոնցից շատերը ուտելի և համեմունքային են, անհրաժեշտ է միայն մանրազնի ուսումնասիրություններ կատարել պարզելու դրանց պիտանիության չափը և օգտագործման ոլորտները:

ՅՈՒՂԱՏՈՒ ԲՈՒՅՍԵՐ

Սննդի մեջ օգտագործվող վայրի ֆլորայի բույսերից են մաս յուղատուները, որոնք օժտված են սննդարար և բուժիչ հատկություններով: Յուղատու բույսերից են **կտավատը** (*Linum*), **կանեփը** (*Cannabis*), **սորուկը** (*Camelina*), **մանանեխը** (*Sinapis*), **չիչխանը** (*Hippophae rhamnoides*) (նկ.24), **դաշխակտավատը** (*Lallemantia*), **գաթի ծաղիկը** (*Carthamus*), **խաշխաշը** (*Papaver*) և այլ տեսակներ:

ՈՒՏԵԼԻ ՄՆԿԵՐ

Հայաստանում հայտնաբերվել է մոտ 300 տեսակի ուտելի սունկ, որից սակայն օգտագործվում է մոտ 10-ը: Բնակչության կողմից մախընտրելի են լայն տարածում և բարձր սննդային արժեք ունեցող հետևյալ տեսակները՝ **սպիտակ սունկ** (*Boletus edulis*),

ականջատունկ սովորական (Pleurotus ostreatus), շամպինյոն սովորական (Agaricus campestris), շամպինյոն երկսպորավոր (A. bisporus), յուղատունկ հատիկավոր (Suillus granulatus), լեպիստա շագանակագույն ոտիկով (Lepista personata), շեկլիկ (Lactarius deliciosus):

ՎԱՅՐԻ ՊՏՂԱՏՈՒՆԵՐ

Հայաստանը չափազանց հարուստ է նաև վայրի պտղատուներով՝ 16 ընտանիքի շուրջ 130 տեսակ, կամ ծառատեսակների մոտ 40%-ը: Դրանցից առավել արժեքավոր են մոտ 50-ը: Մեծ թվով վայրի պտղատուներ պատկանում են վարդագգիների (Rosaceae) ընտանիքին:

Վայրի պտղատուներից են՝

Հիփսանը (*Hippophae rhamnoides*) (նկ.24), որի պտղահյուրը պարունակում է շաքարներ, թթուներ, յուղեր, ինչպես նաև C, E, P, K, B1, B2 վիտամիններ: Պտուղները դիետիկ սնունդ են, օգտագործվում են թարմ և վերամշակված վիճակում (սառեցրած, մուրաբա, կիսել, կոմպոտ, պովիդո, մրգահյութ, գինի, թրմօղի և այլն): Կորիզներից ստանում են շատ արժեքավոր յուղ:

Չիչխանը պատկանում է փշատագգիների ընտանիքին: Բարձրությունը մինչև 10մ է, ճյուղերը փշոտ են, արծաթագույն: Պտուղը հյութալի մարմնագույն, կարմրավուն, գնդաձև կամ էլիպսաձև, ճյուղերին կպած կորիզապտուղ է:

ՀՀ-ում հանդիպում է միայն մեկ՝ չիչխան դժնիկանման տեսակը: Տարածված է Սյունիքի, Վայոց ձորի, Գեղարքունիքի (Սևանա լճի ջրերից ազատված հողագրունտներում) մարզերում և այլուր: Աճում է խոնավ վայրերում:

Չիչխանը անտառհողաբարելավող բարձրարժեք բույս է: Այն նաև ներկատու բույս է համարվում:

Ծիրանենի (*Armeniaca vulgaris*) (նկ.25)- պտուղները աչքի են ընկնում համային, սննդային և բուժիչ բարձր հատկանիշներով, պարունակում են շաքարներ, օրգանական թթուներ, A վիտամին, սերմերը՝ ճարպեր, սպիտակուցներ և այլն: Օգտագործվում է թարմ և վերամշակված վիճակում (չիր, կոմպոտ, մուրաբա, հյութ, ջեմ, պովիդո և այլն): Հայ իրականության մեջ կիրառական բարձր արժեք է ունեցել նաև ծիրանենու բնափայտը, «Ծիրանի փող» նվագարան պատրաստելու համար:

Ծիրանենին վարդագգիների ընտանիքի պտղատու ծառ է, որի բարձրությունը հասնում է 6-12մ-ի: Ծաղիկները սպիտակ կամ բաց վարդագույն են: Պտուղը մսոտ, հյութալի կորիզապտուղ է, տարբեր ձևերի և մեծության՝ 20-120գ:

Ծիրանենու հայրենիքը Հայաստանն է: Գառնիի և Շենգավիթի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են ծիրանի կորիզներ, որոնք ունեն մոտ 6000 տարվա հնություն: Մշակության հնագույն օջախներ են նաև Չինաստանը և Սիջին Ասիան: Ծիրանը ունի 8 վայրի և 300-ից ավել մշակովի սորտ: ՀՀ-ում մշակվում է 50 սորտ:

Փշատենի (*Elaeagnus angustifolia*) (նկ.26) - պտուղները պարունակում են շաքարներ, օրգանական թթուներ, սպիտակուցներ, կալիումական և ֆոսֆորական աղեր: Փշատը համարվում է չափազանց սննդարար մթերք: Ունի նաև բուժիչ հատկություններ, օգտագործում են ստամոքսաաղիքային հիվանդությունների ժամանակ: Փշատենու ծաղիկներից ստացվող յուղն օգտագործվում է օժանելիքի արտադրության ժամանակ: Գեղազարդիչ է և մեղրատու:

Փշատենին փշատագգիների ընտանիքին պատկանող ծառ է, որի բարձրությունը հասնում է մինչև 10 մետրի: Կեղևը կարմրադարչնավուն է, ընձյուղները՝ սպիտակ-արծաթափայլ:

Պտուղը կորիզապտուղ է, մանր, երկարավուն, գլանաձև, մաշկը՝ բարակ, թղթամման, փայլուն, դարչնագույն, շագանակագույն կամ վառ կարմիր: Պտղամիսը ալրամման է, քաղցր համով:

Փշատենին չորա-, աղա-, ցրտա- և գազադիմացկուն է, դիմանում է նույնիսկ այն վայրերում, որտեղ մնացած բոլոր ծառերը ոչնչանում են ծխից ու վնասակար գազերից: Տարածված է Արմավիրի, Արարատի, Վայոց ձորի, Սյունիքի, Կոտայքի և այլ մարզերում:

ընկուզենի (*Juglans regia*) (նկ.34) - ընկույզը խիստ արժեքավոր սննդամթերք է, միջուկը պարունակում է ճարպեր, սպիտակուցներ, A,B,C,E վիտամիններ, երկաթի ու կոբալտի աղեր և այլ օգտակար նյութեր: Այն լավացնում է հիշողությունը և վերականգնում առողջությունը:

Չհասունացած ընկույզից պատրաստում են մուրաբա, հասուն սերմերը օգտագործվում են սննդի և հրուշակեղենի արտադրության մեջ և յուղ ստանալու համար: Ընկույզը իր կալորիականությամբ 8 անգամ գերազանցում է ցորենի հացին, 11 անգամ՝ կովի կաթին, 7 անգամ՝ կարտոֆիլին, 15 անգամ՝ տանձին և այլն: Ընկույզի 1կգ միջուկը կարող է փոխարինել մեկական կգ մսին, ձկանը, կարտոֆիլին, տանձին և 1 լիտր կովի կաթին՝ միասին վերցրած: Ընկուզենու բոլոր օրգանները օգտագործվում են ժողովրդական տնտեսության տարբեր բնագավառներում: Օրինակ, հասուն պտղի կեղևը օգտագործում են դիմամիտ, ակտիվացած ածուխ և պարարտանյութ ստանալու համար: Տերևներից, կեղևից, կանաչ պատյանից ստանում են աղաղակնյութեր, շագանակագույն ներկ, եթերայուղեր (ունի միջատասպան հատկություն): Ունի շատ արժեքավոր բնափայտ, որն էլ երբեմն ծառահատման պատճառ է դառնում: Մեղրատու է:

Ընկուզենին ընկուզագզիների ընտանիքի խոշոր ծառ է, մինչև 30մ և ավելի բարձրությամբ: Պտուղը կորիզապտուղ է, կեղևը՝ փայտացած, արտաքինից ծածկված կանաչ, հյութալի պատյանով: Տարածված է Տավուշի, Լոռու, Արարատի, Վայոց ձորի, Սյունիքի և այլ մարզերում:

Սզնի (ալոն-*Crataegus oxyacantha*) (նկ.27) - ունի խոշոր, համեղ և օգտակար պտուղներ, որոնք օգտագործում են թարմ և մշակված վիճակում (չորացած, կոմպոտ, կիսել, դոնդող, մարմելադ): Ծաղիկները պարունակում են եթերայուղեր, կոֆեինային թթուներ և այլն, պտուղները՝ խաղողաշաքար, պտղաշաքար, խնձորաթթու, գինեթթու, ճարպայուղեր, C վիտամին և այլն: Որպես դեղաբույս օգտագործվում է սրտային տարբեր հիվանդությունների ժամանակ, իսկ տերևներից մաս թեյ են պատրաստում:

Սզնին պատկանում է վարդագզիների ընտանիքին: Փշոտ ծառ է կամ թուփ՝ մինչև 5մ բարձրությամբ: Պտուղները մանր են, խնձորաձև, զնդաձև կամ տանձաձև, հյութալի, կարմիր, մարմելադեղնավուն: Տարածված է գրեթե ամենուրեք: Սզնիները լավ են հարմարվում քաղաքի էկոլոգիական միջավայրում, հանդես բերելով բարձր գազադիմացկունություն և ծխադիմացկունություն:

Նշենի (*Amygdalus*) (նկ.29) - սննդի մեջ օգտագործվում է նշենու կորիզը, որը պարունակում է ճարպեր, թաղանթանյութ և այլն: Գործածվում է մաս հրուշակեղենի, դեղագործության և օժանդիքի արտադրության բնագավառում: Բժշկության մեջ օգտագործվում է շաքարախտի, աղիքային հիվանդությունների ժամանակ, որպես հակաճիճկային միջոց և այլն: Նշից ստանում են մաս յուղ: Կեղևը օգտագործում են զինու-կոմյակի արտադրության մեջ, բնափայտը՝ գործիքներ ստանալու համար:

Նշենին պատկանում է վարդագզիների ընտանիքին: Չորադիմացկուն ծառ է կամ թուփ՝ 3-6մ միջին բարձրությամբ:

Ծաղիկները խոշոր են, սպիտակ կամ վարդագույն: Պտուղը կիսաչոր պատյանով կորիզապտուղ է: Տարածված է Կոտայքի, Տավուշի, Արագածոտնի, Սյունիքի, Գեղարքունիքի մարզերում, աճում է քարքարոտ, չոր լանջերին, աչքի ընկնելով չորադիմացկունությամբ:

Խնձորենի (*Malus orientalis*) (նկ.35) - խնձորը շատ արժեքավոր և սննդարար պտուղ է, պարունակում է շաքար, օրգանական թթուներ, մեծ քանակությամբ վիտամիններ, երկաթի աղեր: Օգտագործում են թարմ և մշակված վիճակում (չորացած, կոմպոտ, ջեմ, պովիդոլ, կիսել, դոնդող, հյութ, գինի, օղի և այլն): Գեղազարդիչ է և մեղրատու:

Խնձորը վարդագույնների ընտանիքի ծառ կամ թուփ է: Բարձրությունը մինչև 20մ է, սաղարթը՝ լայն բրգաձև, ծաղիկները՝ սպիտակ, վարդագույն, կարմիր, պտուղը՝ բազմագույն:

Հայաստանը խնձորենու ծագման և տարածման հնագույն օջախներից մեկն է, վայրի վիճակում տարածված է խնձորենի արևելյանը, որը աճում է Հայաստանի գրեթե բոլոր անտառներում: Ցրտադիմացկուն է, խոնավասեր, հողի նկատմամբ պահանջկոտ:

Արնետնի (*Sorbus*) (նկ.28) - պտուղները պարունակում են զանազան շաքարներ և միկրոտարրեր, վիտամիններ և օրգանական թթուներ: Պտուղները օգտագործում են թարմ վիճակում, հատկապես լրիվ հասունանալուց հետո, որոնցից պատրաստում են մուրաբա, օղի, լիկյոր և այլն: Օգտագործվում է նաև բժշկության մեջ:

Արնետնին նույնպես վարդագույնների ընտանիքի ծառ կամ թուփ է՝ մինչև 15մ բարձրությամբ: Պտուղը հատապտղանման է՝ կլոր, օվալ, տանձանման՝ կարմիր, դեղին, նարնջագույն, դարչնագույն: ՀՀ-ում հայտնի է 10 տեսակ: Տարածված է գրեթե բոլոր մարզերի անտառային և ենթալպյան գոտիներում: Աճում է քարքարոտ, ժայռոտ վայրերում, թփուտներում, կաղնու նոսրանտառներում: Ցրտադիմացկուն է և երաշտադիմացկուն:

Սննդային նշանակության վայրի պտղատուներից են նաև **կեռասենին** (*Cerasus*) (նկ.30), **սերկևիլենին** (*Cydonia*) (նկ.36), **թզենին** (*Ficus*), **շագանակենին** (*Castanea*), **բալենին** (*Cerasus*), **խորման, ունաբին** (*Ziziphus*), **ծորենին** (*Berberis*), **նոնենին** (*Punica*), **պիստակենին** (խնկենի - *Pistacia*): Այնպիսի պտուղներ, ինչպիսիք են **մատուրը** (նկ.32), **տխիլը** (նկ.33), **տանձը** (նկ.7,8), **ընկույզը**, **զկեռը**, **ալոճը**, **շլորը**, **խնձորը**, **հոնը** մեծ քանակությամբ մթերվում են անտառներից և օգտագործվում ինչպես թարմ, այնպես էլ վերամշակված վիճակում: Զիչ չեն նաև վայրի հատապտղատու բուսատեսակները՝ **մոշենին** (*Rubus*) (նկ.31), **հաղարջենին** (*Ribes*), **կոկոռշենին** (*Grossularia*), **մորենին** (*Rubus*), **ելակը** (*Fragaria ananassa*), որոնց լավագույն տեսակները աճում են Լոռու, Տավուշի և Սյունիքի մարզերի անտառներում:

Ուտելի վայրի պտուղները մեծ քանակությամբ արժեքավոր սննդատարրերի, մասնավորապես վիտամինների, դաբաղանյութերի, օրգանական թթուների, հանքային աղերի, շաքարների, բուրավետ և բուժիչ նյութերի պարունակությամբ զգալիորեն գերազանցում են մշակովի սորտերի պտուղներին: Բացի այդ, վայրի պտղատուները ավելի դիմացկուն են և երկարակյաց, օգտագործվում են ընտրասերման ճանապարհով նոր սորտեր ստանալու համար:

Վայրի պտղատուները մեր հանրապետությունում տարածված են հիմնականում հյուսիս-արևելյան անտառային շրջաններում և Զանգեզուրի ու Մեղրու անտառներում:

Վայրի պտղատուները աճում են ամենաբազմազան հողակլիմայական պայմաններում և ունեն տարբեր էկոլոգիական առանձնահատկություններ: Որոշ տեսակներ (արջատխլենի, շագանակենի) աճում են թույլ թթվային ռեակցիա ունեցող հողերում, ջերմասեր են և պահանջկոտ խոնավության նկատմամբ: Որոշներն

էլ (տխլենի, քալենի, կեռասենի, հաղարջենի) գերադասում են սննդանյութերով հարուստ, չեզոք կամ թույլ հիմնային ռեակցիա ունեցող հոդերը, միջին խոնավասեր են և ցրտադիմացկուն: Մի շարք տեսակներ էլ ջերմասեր են ու լուսասեր, աճում են չոր քարքարոտ լանջերին՝ նշենի, ունաքի, մոմենի, թզենի և այլն:

ԼԱԲՈՐԱՏՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔ 3

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՏԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱԶՎԱԳՅՈՒՏ ԵՎ ՊԱՀՊԱՆՎՈՂ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

(Կարմիր գրքի և հերբարիումային նյութերով)

Անտառները զբաղեցնում են Հայաստանի տարածքի 11,2 %-ը կամ 334,1 հազ. հա, այդ թվում 50 հազ. հա անտառի շարքն անցած անտառնշակույթները: Ըստ նշանակության, Հայաստանի անտառները պատկանում են առաջին խմբին (ունեն քնապահպանական նշանակություն):

Հայաստանի անտառներում հանդիպում են ծառերի և թփերի 274 տեսակ: Հիմնական անտառկազմող ծառատեսակները չորսն են՝ կաղնի (Quercus) (նկ.14), բոխի (Carpinus), հաճարենի (Fagus) և սոճին (Pinus) (նկ.13): Հիմնական անտառկազմող ծառատեսակները, որպես անտառային համակեցությունների գերիշխող տեսակներ, ավելի դիմացկուն են տվյալ անտառաճման պայմաններին:

Սրանք ամենաարժեքավոր տեսակներն են նաև տնտեսական առումով: Փայտանյութը օգտագործում է որպես վառելիք, շինանյութ, գործիքաշինության մեջ և կենցաղային նպատակներով: Ունեն դեկորատիվ նշանակություն, իսկ պտուղները արժեքավոր են: Դրանցից ստանում են դաբաղանյութեր, խեժ, խցան, ներկանյութ, եթերային յուղեր, վիտամիններ, համեմունքներ, տարբեր հյութեր, որոնք օգտագործվում են տարբեր բնագավառներում: Ծառատեսակների այս բազմաբնույթ օգտագործումն էլ հիմնականում պատճառ է հանդիսանում կենսաբազմազանության նվազման, հատկապես, երբ օգտագործումը ընթանում է առանց հաշվի առնելու

կենսապաշարների վերարտադրության բնական հնարավորությունները:

Կաղնու (խոշորատեղ, վրացական), բոխու և հաճարենու անտառկազմող տեսակներից բացի մեր հանրապետության անտառային համակեցություններում մեծ թիվ են կազմում մաս հազվագյուտ, արժեքավոր, էնդեմ և ռելիկտային տեսակները, որոնցից շատերը գրանցված են բույսերի «Կարմիր գրքում»:

Հազվագյուտ տեսակներից են պոնտական սզին (*Crataegus pontica*), հատապտղային կենին, տանձենիները (սոսնովսկու, թամամշյանի (մկ.7,8), ուռատերև), արոսենիները (պարսկական, կուզենցովի, հունական, լուրիստանյան), արջատխլենին, թփատեսակներից՝ ունաբին, մոնենին (*Punica granatum*), հունական շրջահյուսը, թավշային իլենին, տիգրանի թանթրվենին, գլեռենին (*Mespilus*), հաղարջենիները (ախուրյանի, հայկական), էֆեդրան, սրնգենին, ցախակեռասը, բոնչին, կովկասյան մրտավարդը, գիհու բազմաթիվ տեսակներ և այլն:

Արժեքավոր են ծառատեսակներից՝ հունական ընկուզենին (կարգ. 3), ցանովի շագանակենին (կարգ. 1), արևելյան սոսին (կարգ. 1), արաքսյան կաղնին (կարգ. 3), ծաղկառտիկավոր կաղնին (կարգ. 1), բազմապտուղ գիհին (կարգ. 3), գարշահոտ գիհին (կարգ. 3), հատապտղային կենին, արևելյան հաճարենին, արջատխլենին, և շատ այլ տեսակներ: Շատ են այս խմբին պատկանող թփատեսակները, որոնք կազմում են Հայաստանի դենդրոֆլորայի ավելի քան 50%-ը: Սովորաբար թփատեսակները էկոլոգիապես ավելի ճկուն են՝ արտաքին միջավայրի անբարենպաստ պայմաններին հարմարվելու տեսանկյունից, իսկ էվոլյուցիոն տեսակետից՝ ավելի զարգացած: Դրանցից են թզենին (*Ficus carica*) (կարգ. 3), կովկասյան խուրման (*Diospyros lotus*) (կարգ. 1), կովկասյան սրնգենին (կարգ. 1), կազակական գիհին (կարգ. 1),

սովորական ծորենին (*Berberis*), որոշ տանձենիներ, անտառային խաղողը (*Vitis sylvestris*) (կարգ. 3), թփային հաամիկը, պալլասի դժնիկը, բալենու (*Cerasus*) տեսակները, մասրենու (*Rosa*) բազմաթիվ տեսակներ, չիչխանը, հոնը, մամխին, կոկոռչենին, մոշենին, սովորական տխլենին:

ՀՀ բույսերի «Կարմիր գրքում» (1989) գրանցված բուսատեսակների կազմում ծառերն ու թփերը 57-ն են: Սակայն, ուսումնասիրություններից պարզ է դարձել, որ ավելի քան 20 տեսակ (*Amelanchier ovalis*, *Crataegus pontica*, *Salix wilhelmsiana* և այլն) ևս պետք է ընդգրկել «Կարմիր գրքում»: Այսինքն, իրականում հազվագյուտ կամ անհետացող են ոչ թե 57, այլ 31 ընտանիքի և 47 ցեղի պատկանող 77 տեսակ, կամ դենդրոֆլորայի տեսակային կազմի մոտ 25%-ը: Դրանցից 42-ը ծառեր են, 28-ը՝ թփեր, 7-ը՝ լիաներ: Հազվագյուտ ու անհետացող տեսակներից 4-ը ասեղնատերևավոր են, 6-ը՝ լայնատերև մշտադալար, 26-ը՝ ռելիկտներ:

Հազվագյուտ ու անհետացող ծառաթփատեսակները, համաձայն Բնության Պահպանության Միջազգային Միության հանձնաժողովի կողմից ընդունված չափորոշիչների, խմբավորվում են հետևյալ կարգավիճակներում՝ ըստ վտանգվածության աստիճանի և հազվագյուտ հայտնաբերման.

0 - *անհետացած տեսակներ*: Այս խմբում ընդգրկված է 4 ծառաթփատեսակ, որոնցից հայտնի են շոբերի բորակաթուփը և բոխատերև գելկվան:

1 - *անհետացման անմիջական սպառնալիքի տակ գտնվող տեսակներ*: Խմբում

գրանցված են 12 տեսակ - թխկի հաճելի, շագանակենի սովորական, հողայածառ գրիֆիթի, պաթակենի կոմարովի, գիհի կազակական, կաղնի երկարակոթուն, պարիլյակ բարձր, ջոնջոլենի փետրաճյուղավոր, ունաբի և այլն:

2 - հազվագյուտ տեսակներ: Խմբում ընդգրկված են 43 տեսակ: Օրինակ, սոսի արևելյան, նշենի մախրյան, չմենի հայկական, ամելանխիեր կլորատերև, էֆեդրա երկհասկավոր, բաղեղ սովորական, ցախակեռաս այծի, շրջահյուս հունական, բարդի եփրատի, տանձենու բոլոր հազվագյուտ և էնդեմ տեսակները, մրտավարդ կովկասյան, հաղարջենի ախուրյանի, թանթրվենի տիգրանի, արոսենի հայաստանյան և այլն:

3 - կրճատվող տեսակներ: Այս խմբի մեջ մտնում է 18 տեսակ՝ արջատխլենի, թխկի բարձրլեռնային, կաղնի արաքսյան, ուռենի վիլհելմսի, պիստակենի բթատերև, մամրիչ արևելյան, մամրիչ սովորական, գիհի սրաթեփուկ, գիհի բազմապտուղ, կենի հատապտղային և այլն:

Որոշ տեսակներ կրել են կարգավիճակի փոփոխություն: Օրինակ՝ անհետացած բույսերի կարգին է դասվում *զելկվա բոխատերևը* (*Zelkova carpinifolia*), որը նախկինում համարվում էր անհետացող:

Ունաթին (*Zizyphus jujuba*), որ զբաղեցնում էր հազվագյուտ բույսերի կարգավիճակը, այժմ գտնվում է անհետացման անմիջական սպառնալիքի տակ: Նույն վիճակում է գտնվում նաև *պարիլյակ բարձրը*, որը նախկինում անորոշ բույսերի (կարգ. 4) շարքին էր դասվում:

Նախրյան նշենին (*Amygdalus nairica*) համարել է հազվագյուտ բույսերի ցուցակը (նախկինում համարվում էր անհետացող): Երկրորդ կարգավիճակում տեղ են գտել նաև *տանձենու* բոլոր հազվագյուտ, էնդեմ տեսակները, ինչպես նաև *հայաստանյան արոսենին*: Վերջինս այստեղ է հայտնվել 3-րդ կարգավիճակից (նախկինում՝ կրճատվող տեսակ): *Արևելյան սոսու* կարգավիճակը մեկ աստիճանով բարձրացել է և անհետացող բույսերի կարգավիճակից դարձել հազվագյուտ: *Արջատխլենի*

հազվագյուտ տեսակը անցել է կրճատվող բուսատեսակների ցանկի մեջ: Նույն վիճակում է նաև *հատապտղային կենին*:

Մի քանի ծառատեսակներ առանձնապես քանակական փոփոխության չեն ենթարկվել և մնացել են նույն կարգավիճակում՝ *հողայածառ գրիֆիթի*, *գիհի բազմապտուղ*, *շրջահյուս հունական*, *ջոնջուլենի (կռոն)* *փետրածյուղավոր*, *թանթրվենի տիգրանի* և այլն:

Հազվագյուտ և վտանգված տեսակներից 21-ը (*Amigdalus nairica*, *Corylus colurna*, *Platanus orientalis*, *Pyrus sosnovski*, *P. zangezura*, *Taxus baccata*, *Zelkova carpinifolia* և այլն) գրանցված են նաև նախկին ԽՍՀՄ-ի ֆլորայի «Կարմիր գրքում»:

Վերջին մի քանի տասնամյակների ընթացքում տարբեր պատճառներով վտանգվել է շատ ծառաթփատեսակների (այդ թվում արժեքավոր և հազվագյուտ) գոյությունը, որի հետևանքով դրանց մոտ 25%-ը (ավելի քան 80 տեսակ) կարիք ունեն պահպանության:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ՀԱՆԴԻՊՈՂ ՀԱԶՎԱԳՅՈՒՏ ԵՎ
ԱՆՀԵՏԱՑՈՂ ԿԵՆԴԱՆԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ
(Կարմիր գրքի և քարտեզագրական նյութերով)**

1993թ. Հայաստանը ստորագրեց և վավերացրեց Կենսաբազմազանության մասին կոնվենցիան՝ այսպիսով իր վրա վերցնելով երկրի տարածքում կենդանի բնության պահպանության պատասխանատվությունը: Ելնելով կենսաբազմազանության պահպանության վերաբերյալ կոնվենցիայի պահանջներից՝ Հայաստանը պարտավոր է օգտագործել բոլոր հնարավորությունները՝ իր տարածքում բնակվող կենդանի օրգանիզմների անհետացումը կանխելու համար: Նախ և առաջ այս պահանջը վերաբերում է հազվագյուտ, էնդեմ և նեղ արեալ ունեցող, հատուկ հետաքրքրություն ներկայացնող տեսակներին:

Հայաստանը իր յուրահատուկ ֆաունայով հանդիսանում է ամենահետաքրքիր տարածքներից մեկը Այսրկովկասում: Բարդ լեռնային ռելիեֆի, լանդշաֆտների ցայտուն արտահայտված վերընթաց գոտիականության շնորհիվ Հայաստանը բնորոշվում է ֆաունայի տեսակների բազմազանությամբ: Այս համեմատաբար փոքր տարածքի վրա հանդիպում է կենդանիների ավելի քան 17.500 տեսակ, որոնցից շուրջ 17.000-ը անողնաշարավորներ են: Դրանց մոտ 90%-ը միջատներ են: Անողնաշարավորների մոտ 30%-ը ուսումնասիրված չեն, որը բացատրվում է դրանց առատությամբ և մեծ բազմազանությամբ:

Ողնաշարավորները հանդես են գալիս 535 տեսակով: Ըստ դասերի ներկայացված են. *ձկներ՝ 39, երկկենցաղներ՝ 7, սողուններ՝ 53, թռչուններ՝ 353, կաթնասուններ՝ 83 տեսակ:*

ԷՆԴԵՄ ԿԵՆԴԱՆԱՏԵՍԱԿՆԵՐ

Հայաստանի ֆաունայի մոտ 2%-ը (339 տեսակ) Հայկական լեռնաշխարհի և Կովկասի էնդեմներ են: Դրանցից 316-ը անողնաշարավորներ են, 6-ը՝ փափկամարմիններ և մոտ 300-ը՝ միջատներ: Անողնաշարավորների մեջ կան 100-ից ավելի հազվագյուտ և անհետացող տեսակներ՝ ծղրիղներ, մորեխներ, բզեզներ, երկթևանիներ և այլն: Հատկապես արժե նշել *որդան կարմիր* էնդեմ միջատը, որը հայտնի է միայն Հայաստանում: Այս արժեքավոր միջատը, որից ժամանակին ստացել են «կարմին» կոշիկող հանրահայտ ներկը, գտնվում է անհետացման եզրին: Կան մեծ թվով *անողնաշարավորների ռելիկտային* տեսակներ ևս: Անողնաշարավորների մեծ մասը ոչնչանում է թունաքիմիկատների օգտագործման հետևանքով:

Ողնաշարավոր կենդանիների էնդեմ տեսակներից են.

ձկներ (9 տեսակ)- *Սևանի իշխանը* (*Salmo ischchan*) իր չորս ենթատեսակներով (ձմեռային բախտակ, ամառային բախտակ, գեղարքունի, բոջակ), ինչպես նաև *Սևանի բեղուն* (*Barbus lacerta goktschaicus*), *Սևանի կողակը* (*Varicorhinus capoeta sevangi*), *Հայկական կարմրակնը* (*Rutilus rutilus schelkovnikovi*) և այլն:

Երկկենցաղներ (1 տեսակ)- *փոքրասիական տրիտոն* (*Triturus vittatus*),

Սողուններ (6 տեսակ)- *դարևակու իծը* (*Vipera Darevsky*), *հայկական իծը* (*Vipera raddei*), *չերնովի մերկաչքը* (*Ablepharus chernovi*), *անդրկովկասյան սահնօժը* (*Elaphe hohenackeri*), *կուսածին ժայռային մողեսներ* (հայկական, նաիրյան և այլն):

Թռչուններ (1 տեսակ)- էնդեմ տեսակները բացակայում են, սակայն կա մի տեսակ, որը որակավորվում է որպես էնդեմ՝ *հայկական որորը* (*Larus argentatus armenacus*):

Կաթնասուններ (6 տեսակ)- *հայկական վայրի ոչխարը կամ հայկական մուֆլոնը* (*Ovis ammon gmelin*) (նկ.37), *լեռնային կուրամուկը* (*Ellodius lutescens*), *հարավային ափագամուկը* (*Meriones meridianus*), *փոքրասիական ճագարամուկը* (*Allactaga williamsi*), *կովկասյան մկնիկը* (*Sicista caucasica*), *արաքսյան նաթթերերի զիշերաչղջիկը* (*Myotis nattereri araxen*):

ՌԵԼԻԿՏԱՅԻՆ ԿԵՆԴՐԱՆՍԵՍԱԿՆԵՐ

Ռելիկտային տեսակները Հայաստանում քիչ են: Դրանց թվին են պատկանում ձկներից՝ *հայկական կարմրակնը* (*Rutilus rutilus schelkovnikovi*), թռչուններից՝ *տուրպանը* (*Melanitta fusca*) և *կովկասյան թավոտ բվիկը* (*Aegolius funereus caucasicus*):

ՀԱՉՎԱԳՅՈՒՏ ԿԵՆԴՐԱՆՍԵՍԱԿՆԵՐ

Հազվագյուտ կաթնասունները հիմնականում մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող տեսակներ են: Դրանց գերակշիռ մասը ներկայացված է խիստ սահմանափակ թվաքանակով, որը վերացման մեծ վտանգ է պարունակում: Հատկապես *վատ վիճակում են գտնվում հայկական մուֆլոնը, բեզուարյան այծը* (*Capra aegagrus aegagrus*) և *հովազը* (նկ.38), որոնց թվաքանակը վերջին տարիներին կրճատվել է: Մտահոգիչ է դեռևս *մամուլի* (*Felis manul*) վիճակը, այդ հազվագյուտ, խիստ հետաքրքիր կենդանատեսակները մոտ ապագայում կարող են իսպառ վերանալ մեր բնաշխարհից, եթե համապատասխան միջոցառումներ չձեռնարկվեն պահպանության համար:

Հայաստանի թռչնաշխարհի առավել արժեքավոր և հազվագյուտ տեսակներից են *կասպիական ուլարը կամ լեռնային հնդկահավը, անդրկովկասյան թուրաջը, կովկասյան մարեհավը,*

անդրկովկասյան փասիանը, եվրոպական արոսը, մոխրագույն կռունկը (նկ.39), *սևափող դռն* և այլն:

Երկկենցաղների ամենահազվագյուտ և հետաքրքիր ներկայացուցիչներից մեկը *փոքրասիական տրիտոն* է և հազվագյուտ երկկենցաղ՝ *սիրիական սխտորագորտը*: Օգտակար տեսակներ են կանաչ դոդոշը, լճագորտը, փոքրասիական գորտը, որոնք մեծ նշանակություն ունեն հատկապես ագրոցենոզների համար՝ որպես միջատակեր տեսակներ:

Սողուններից հազվագյուտ է *տակիրային կլորագլուխը*, որը հանդիպում է Արարատյան հարթավայրի աղուտներում, գրանցվել է նաև հանրապետության այլ վայրերում:

ԿԵՆԴՐԱՆԻՆԵՐԻ (ՖԱՈՒՆԱՅԻ) «ԿԱՐՄԻՐ ԳԻՐՔԸ»

Ամթրոպոզեն գործոնը խիստ բացասաբար է անդրադառնում կենդանիների թվաքանակի վրա: Էկոլոգիական տեսակետից ամենավտանգավորը գենետիկական բազմազանության կորուստն է՝ գենոֆոնդի աղքատացումը: Վտանգված կենդանատեսակները փրկելու և պահպանելու համար իրականացված կոնկրետ միջոցառումներից մեկը կենդանիների «Կարմիր գրքի» ստեղծումն է:

Կենդանիների «Կարմիր գիրքը» միջազգային պահանջներին բավարարող հավաքական փաստաթուղթ է, որում գրանցվում են տեղեկություններ հազվագյուտ, անհետացող տեսակների, դրանց կարգավիճակի, աշխարհագրական տարածվածության, էկոլոգիական պայմանների ներկա վիճակի և պահպանման միջոցառումների մասին:

ՀՀ կենդանիների Կարմիր գիրքը հրատարակվել է 1987թ:

Հայաստանում կա անողնաշարավոր և ողնաշարավոր կենդանիների հազվագյուտ և անհետացող ավելի քան 300 տեսակ, որոնցից «Կարմիր գրքում» ընդգրկված են միայն

ողնաշարավորները: Հայաստանի անողնաշարավորների «Կարմիր գիրքը» դեռևս հրատարակված չէ, սակայն նախատեսված է այդտեղ ընդգրկել շուրջ 150 տեսակ:

Հայաստանի կենդանիների «Կարմիր գրքում» գրանցված է ողնաշարավոր կենդանիների 99 տեսակ (*աղյուսակ 1*), որից՝ *ձկների 2, սողունների 11, թռչունների՝ 67, կաթնասունների՝ 18 տեսակ:*

Ձկների 2 տեսակներն են՝ Սևանի իշխանը (նկ.46) և Սևանի բեղուն:

Սևանի իշխանը պատկանում է սաղմոնաձկների ընտանիքին: Մարմինը պատված է բազմաթիվ սև, կլորավուն պտերով, բացակայում են վառ կարմիր բծերը:

Սևանի բեղուն պատկանում է ծիածանաձկների ընտանիքին: Միջին չափի ձուկ է, 15-18սմ երկարությամբ, զանգվածը՝ 500գ: Մարմնի վրա ցրված են բազմաթիվ մանր պտեր, որոնք խոշոր առանձնյակների մոտ կարող են ի հայտ չգալ: Ընդհանուր գունավորումը դեղնամոխրավուն է: Մեջքային և պոչային լողակները մոխրագույն են կամ գորշանարնջագույն, կրծքայինները՝ նարնջագույն կամ նարնջամոխրագույն:

Սևանի իշխանը և Սևանի բեղուն բնակվում են միայն Սևանա լճում:

Սևանա լճի էկոլոգիական վիճակի վատթարացման հետևանքով իշխանը և բեղուն աստիճանաբար անհետանում են: Սևանի բեղունի որսն այժմ արգելված է: Իշխանի ձմեռային բախտակ և բոջակ ենթատեսակները լճում չեն հայտնաբերվել 1986թ.-ից, իսկ գեղարքունին և ամառային բախտակը հանդիպում են խիստ հազվադեպ:

Կարմիր գրքում գրանցված երկկենցաղների միակ տեսակն է Սիրիական սխտորագորտը: Պատկանում է սխտորագորտերի

ընտանիքի անպոչ երկկենցաղների կարգին: ՀՀ-ում հանդիպում է 1 ցեղով և 1 տեսակով: Տարածված է Սիսիանի շրջանում, հազվադեպ՝ Ողջաբերդ գյուղի մոտ, կիսաանապատային և լեռնատափաստանային գոտում, ջրերի, ջրամբարների և ճահիճների մոտ: Քանակական նվազման պատճառ հանդիսացան ջրամբարների աղտոտումն ու չորացումը:

Կարմիր գրքում գրանցված սողուններից են՝

Հայկական իծը – պատկանում է սողունների դասի թեփուկավորների կարգի իծամման օձերի կամ (իծերի) ընտանիքին: Բնորոշվում է համեմատաբար հաստ մարմնով ու հիմնականում կարճ պոչով: Գլուխը տարանջատված է մարմնից և ծածկված է մանր կատարավոր թեփուկներով: Աչքերը լավ են զարգացած, բիբը օվալաձև է և ուժեղ լույսի պայմաններում ունի ուղղահայաց ճեղքի տեսք: Թունավոր է:

Հայկական իծը տարածված է Արագածի հարավային լանջերին, Աշտարակի, Արովյանի, Վեդու և Կապանի շրջաններում, Ժայռոտ, քարքարոտ, լեռնաքսերոֆիտ տափաստաններում և այլ վայրերում: Ներկայումս բնակության վայրերը փոփոխվում են՝ տարածքները գյուղատնտեսական նպատակներով օգտագործելու հետ կապված:

Այն խիստ պահպանության կարիք ունի: Տեսակի արեալի աննշան մասը պահպանվում է Խոսրովի և Շիկահողի արգելոցներում:

Չերնովի մերկաչքը – սցինկների ընտանիքի մողես է: Մարմնի երկարությունը տարիքի հետ փոխվում է (3,5-5,2 սմ), պոչը գրեթե 1,5 անգամ երկար է: Գլուխը տարանջատված չէ մարմնից: Աչքերը փոքր են՝ ձուլված անշարժ կուպերով: Ոտքերը շատ կարճ են:

Մեջքը պատված է հարթ ու փայլուն թեփուկներով, գունավորումը մուգ կամ բաց բրոնզագույն է:

ՀՀ-ում հազվադեպ հանդիպում է Կոտայքի մարզում: Տարածված է Հրազդան գետի միջին հոսանքների հարթավայրերում, քարքարոտ, տարախտահացազգային, լեռնաքսերոֆիտ տափաստաններում: Բնակեցման տարածքը չի պահպանվում: Քանակությանը վտանգ է սպառնում բնակության վայրերի յուրացումը գյուղատնտեսական նպատակներով:

Անդրկովկասյան սահմոձը – Լորտոների ընտանիքի օձ է: Մարմինը բարեկազմ է, երկար, 24-85 սմ, պոչը՝ 4-5 անգամ կարճ: Գլուխը՝ թույլ է տարանջատված մարմնից: Աչքերը խոշոր են դեղնավուն ծիածանաթաղանթով: Գլխի վրա ձգվում են մուգ գոլեր: Մեջքը մոխրագույն է կամ գորշավուն, մեջքի երկարությամբ՝ ծոծրակից մինչև պոչը, անցնում են մուգ շեկից սև խալերի երկու բավական նեղ շարքեր: Որովայնային մակերեսը մոխրագույն է կամ գրեթե սև: Խայթոցը մարդու համար վտանգավոր չէ: Օգտակար է կրծողների թվաքանակի կարգավորող է:

Անդրկովկասյան սահմոձը ապրում է Երևանի շրջակայքում, Հրազդանի կիրճում, Վայքի, Մեղրու և Հոկտեմբերյանի շրջաններում՝ քարքարոտ վայրերում, թփուտներում, լեռնաքսերոֆիտ տափաստաններում, այգիներում և խաղողի տնկարկներում: Քանակական նվազման պատճառը նույնն է, ինչը նախորդների դեպքում:

Պահպանվում է Խոսրովի և Շիկահողի արգելոցներում:

Կարմիր գործում գրանցված թռչնատեսակներից են՝

բշլան կարապը (նկ.40), սև անգղը (նկ.41), սովորական սպիտակագլուխ անգղը (նկ.43), կովկասյան մարեհավը, սովորական ֆլամինգոն, մոխրագույն սագը, հայկական որորը և այլն:

Նկ. 1 Կիսաանապատային լանդշաֆտ

Նկ. 2Ն Տափաստանային լանդշաֆտ

Նկ. 61 «Գորիսի բուրգերը»

Նկ. 62 «Բազալտե երգեհոնը»
Ազատի կիրճում

Նկ. 63 Գորիսի քերծեր

Թռչուններից շատերը հազվագյուտ են և դրանց քանակը կարող է նվազել տարբեր պատճառներով: Օրինակ, մոխրագույն սագի և քաջահավի նվազման պատճառ հանդիսացան Գիլյի և Սևանա լճերի շրջակա ջրաճահճային տարածքների չորացումը, որոնց ափերին գտնվում էին թռչունների բնադրավայրերը: Եվրոպական օձակերը, եվրոպական տափաստանային արծիվը և սովորական բլրային արծիվը տուժում են սննդի պակասից ու թռչնաորսից:

Սովորական ջրարծիվ – Ջրարծիվների ընտանիքի բազանմանների կարգի թռչուն է: Հայտնի է 1 տեսակ: Բնադրող-չվող խոշոր գիշատիչ թռչուն է, մարմնի երկարությունը 80-100սմ է, կենդանի զանգվածը՝ 1,8-3կգ: Բնակվում է ափամերձ անտառների կամ ժայռերի առկայությամբ՝ գետերում, գետակներում, լճերում: Բույներ գաղութային է, եղեգնուտում: ՀՀ-ում հանդիպում է Սևանա լճում, Արարատյան դաշտի ձկնաբուծական տնտեսություններում, Ապարանի, Ախուրյանի ջրամբարներում: Սովորական ջրարծիվն վտանգ է սպառնում ջրամբարների աղտոտումը՝ թունաքիմիկատներով:

Մեծ ձկնկուլ – Ձկնկուլների ընտանիքի նստակյաց, քիչ տարածված թռչուն է: 1930-ական թթ. Գիլյի լճում հաճախ կազմակերպված մեծ ձկնկուլի ձվերի ու ձագերի ոչնչացման միջոցառումների, և հետագայում լճի չորացման հետևանքով բնադրագաղութներն իսպառ վերացել են: Սակավ թվաքանակով գրանցվել է Արարատյան դաշտի լճակներում ու ջրամբարներում:

Տափաստանային մկնաքագե - Բազենների ընտանիքի թռչուն է: Բնադրող-չվող է, քիչ տարածված: Մարմնի երկարությունը 29-32սմ է, կենդանի զանգվածը՝ 100-200գ: Բնակվում է կիսաանապատներում, լեռնատափաստաններում, ժայռերի հարևանությամբ: Բնակատեղիները ոչնչացան կիսաանապատների

և տափաստանների ինտենսիվ յուրացման, ինչպես նաև որպես արոտ օգտագործման պատճառով:

Օգտակար է, ոչնչացնում է գյուղատնտեսական վնասատուներին:

Հայկական արծաթափայլ որոր - Որորների ընտանիքի թռչուն է: Մարմնի երկարությունը 50-60 սմ է, կենդանի զանգվածը՝ 1,5կգ: Աչքերը մուգ են, ոտքերը՝ դեղին, կտուցը՝ դեղին, մուգ շերտով: Նստակյաց է, տարածված: Միակ թռչնատեսակն է, որ ՀՀ-ում կազմում է աշխարհի ամենախոշոր բնադրագաղութը՝ Սևանա և Արփի լճերի կղզիներում երկու խոշոր բնադրագաղութները: Հիմնականում հանդիպում է ջրերի մերձակայքում, բայց հաճախ հանդիպում է նաև դաշտերում ու աղբանոցներում:

Հայկական արծաթափայլ որորի քանակական նվազման պատճառները բազմաթիվ են՝ ձվերի օգտագործումը տեղացիների կողմից որպես սնունդ, փետուրների օգտագործումը, որսը, սննդի պակասը՝ կապված Սևանա լճի մակարդակի իջեցման հետևանքով ձկների ոչնչացման հետ, ծնումնր Սևանա լճի սառցակալումը և այլն:

Կարմիր գրքում տեղ գտած կենդանատեսակներից են՝

անդրկովկասյան գորշ արջը, առաջավորասիական ընձառյուծը, մացառախոզը, բեզուարյան այծը, հայկական մուֆլոնը, կովկասյան ջրասամույրը, կովկասյան անտառակատուն, լայնականջ ոզնին, չղջիկների տեսակներ և այլն:

Անդրկովկասյան գորշ արջը (նկ.45)- պատկանում է կաթնասունների ընտանիքի գիշատիչների կարգին: Ունի մեծ գլուխ, սուր դունչ, հզոր, հնգամատ թաթեր: ՀՀ-ում հայտնի է մեկ տեսակ՝ գորշ արջը: Հանդիպում է համրապետության հարավ-արևմտյան՝ Սյունիքի, Վայոց ձորի, երբեմն նաև Արարատի մարզերի անտառներում, թփուտներում, քարանձավներում:

Բեզուարյան այծ - սնամեջ եղջրավորների ընտանիքի կնդակավոր կենդանի է, լեռնային վայրի այծ: Մազածածկը մոխրագույն շիկավուն է, երբեմն հասակավոր արունքներինը սպիտակ է՝ մոխրագույն երանգով: Գիտնականների կարծիքով ընտանի այծերի նախահայրն է: Անվանումը ստացել է ստամոքսում առաջացող «քարից»՝ բեզուարից: Հասուն կենդանիների ստամոքսից հանած բեզուարները օգտագործվում են առողջապահության բնագավառում:

ՀՀ-ում տարածված է Վայոց ձորի և Սյունիքի մարզերում, Խոսրովի անտառ արգելոցում:

Հայկական մուֆլոն (հայկական վայրի ոչխար) - սնամեջ եղջրավորների ընտանիքի վայրի ոչխար է: Մարմնակազմությունը սլացիկ է, մազածածկը կոպիտ, կարճ, բաց շագանակագույն: Հասուն արուների մեջքին կա սպիտակ թամբանման նշան: Արուները օժտված են խոշոր եղջյուրներով, մաքիները հիմնականում անեղջյուր են:

Հայկական մուֆլոնը ընտանի ոչխարի ամենահավանական նախահայրերից է: Ներկայումս ունի սահմանափակ տարածում, կանգնած է անհետացման վտանգի եզրին: Առանձնյակները ոչ մեծ խմբերով (մինչև 7-8 գլուխ) հանդիպում են Վայոց ձորի և Սյունիքի մարզերում, Խոսրովի անտառ արգելոցում:

Առաջավորասիական ընձառյուծ (հովազ) - կատվազգիների ընտանիքի գիշատիչ կաթնասուն է: Մարմինը համաչափ է, մեջքը՝ դեղին կամ դեղնակարմրավուն՝ մոխրագույն երանգով, վարդանախշաձև համատարած ցրված սև բծերով: Ունի սուր տեսողություն, լավ խողովություն, վատ հոտառություն:

ՀՀ-ում հանդիպում է Սյունիքի մարզից՝ Արարատի մարզ ընկած գոտու, երբեմն նաև հյուսիսային մարզերում՝ գլխավորապես լեռնային անտառներում: Այս կենդանիները բնակության վայրը

Նկ. 3 Անտառային լանդշաֆտ

Նկ. 4 Ալպիական լանդշաֆտ

Նկ. 5 Սրճիռնդ էլեոնորայի
(լուսանկարների՝ Ա.Ղուկասյանի)

Նկ. 6 Գորտնուկ արագածի
(լուսանկարների՝ Ա.Ասատրյանի)

Նկ. 7 Տանձենի ստանովսկու

Նկ. 8 Տանձենի թամաշյանի

Նկ. 9 Սպիտակ ջրաշուշան

Նկ. 10 Գիհի կազակական

Նկ. 11 Գլխի բազմապտուղ

Նկ. 13 Սոճի

Նկ. 14 Կաղնի

Նկ. 12 Արևելյան սոսի
(լուսանկարները՝ Ա.Ասատրյանի)

Նկ. 15 Կոպկապան
մրտավարդ

Նկ. 16 Հատապտղային
կենի

Նկ. 17 Բոխի (ծախ)

Նկ. 18 Թելուկ

Նկ. 19 Ճարճատուկ

Նկ. 20 Սիբեխ

Նկ. 21 Կապար

Նկ. 22 Ոգնագլխիկ

Նկ. 23 Վայրի սոխ

Նկ. 24 Զիլխան

Նկ. 29 Նշենի

Նկ. 30 Կեռասենի

Նկ. 25 Ծիրանենի

Նկ. 26 Փլատենի

Նկ. 31 Մոշենի

Նկ. 32 Մասրենի

Նկ. 27 Ազնի (ալոն)

Նկ. 28 Արոսենի հայաստանյան

Նկ. 23 Տիլենի

Նկ. 34 Ընկուզենի

Նկ. 35 Խնձորենի

Նկ. 36 Սերկևիլենի

Նկ. 37 Հայկական մուֆլոն

Նկ. 38 Հովազ

Նկ. 39 Մոխրագույն կռունկ

Նկ. 40 Թռչան կարապ

Նկ. 41 Սև անգղ

Նկ. 42 Գիշանգղ

Նկ. 43 Մախտակագլուխ անգղ

Նկ. 44 Քարարծիվ

Նկ. 45 Անդրկովկասյան գորշ արջ

Նկ. 46 Սևանի Իշխան

Նկ. 47 «Սևան» ազգային պարկ

Նկ. 48 «Դիլիջան» ազգային պարկ

Նկ. 49 «Արփի լիճ» ազգային պարկ (լուսանկարը՝ Ա.Աղասյանի)

Նկ. 50 «Արեւիկ» ազգային պարկ (լուսանկարը՝ Ա.Աղասյանի)

Նկ. 51 «Խոսրովի անտառ» արգելոց (լուսանկարը՝ Վ.Մանակյանի)

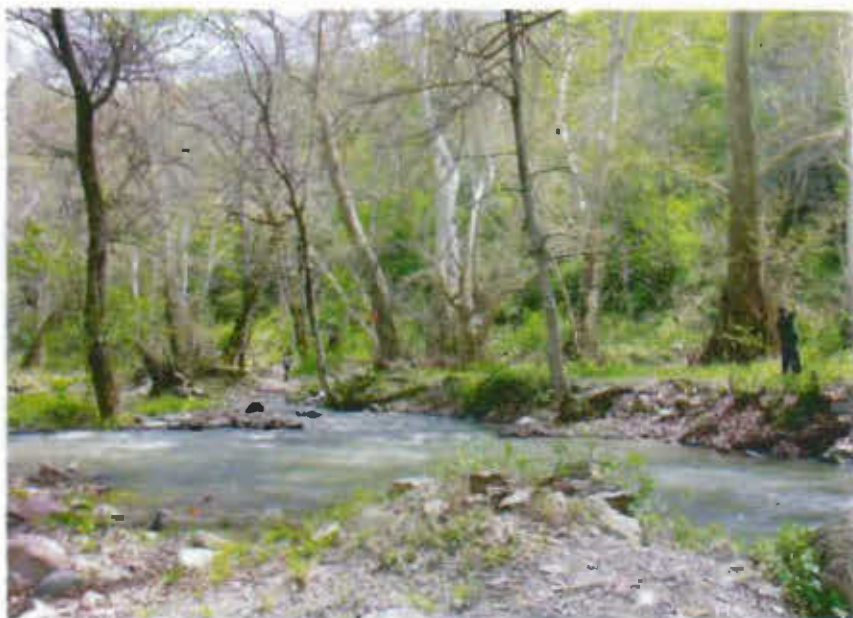
Նկ. 52 «Շրկահող» արգելոցը (լուսանկարը՝ Ա.Աղասյանի)

Նկ. 53 «Էրեբունի» արգելոց

Նկ. 54 Հացազգիների տարատեսակներ

Նկ. 55 «Մոսու պուրակ» արգելավայրը
(լուսանկարը՝ Ա.Աղասյանի)

Նկ. 56 Գլինու և կաղնու ճոսրուտ

Նկ. 57 «Վիլան» արգելավայրը

Նկ. 58 «Խոր
վիրապ» և
«Գողավանի
ավազուտներ»
արգելավայրերը
(«Խոսյուվի անտառ»
գրքից)

Նկ. 59 «Ջանգեզուր» արգելավայր
(լուսանկարը՝ Ա.Մալխասյանի)

Նկ. 60 «Կրիա»
բնության հուշարձան

ընտրում են ըստ բեզուարյան այծի և հայկական մուֆլոնի առկայության:

Արջի, բեզուարյան այծի, հայկական մուֆլոնի, առաջավորասիական ընձառյուծի քանակները նվազել են որսագողության, և մարդու տնտեսական գործունեության հետ կապված՝ բնական միջավայրի փոփոխության հետևանքով:

Մացառախոզ - պատկանում է վայրենակերպների ընտանիքի կրծողների կարգին: Հայաստանում հանդիպում է միայն՝ հնդկական մացառախոզը: Միջին կամ խոշոր չափի գիշերային կենդանի է, մարմնի երկարությունը մինչև 1մ, զանգվածը՝ մինչև 25կգ:

Հանդիպում է հանրապետության հյուսիս-արևմուտքում՝ Գորիսի, Կապանի և Մեղրու շրջաններում, լեռներում, նախալեռներում, ժայռոտ վայրերում և կիրճերում: Հնդկական մացառախոզի քանակի վրա ազդում է բնակատեղիների կրճատումը, որը կապված է արհեստական ջրամբարների և ՀԷԿ-երի կառուցման հետ:

Կովկասյան ջրասամույր - կզաքիսազգիների ընտանիքի գիշատիչ կաթնասուն կենդանի է: Մարմնի երկարությունը 70-75սմ է, կենդանի զանգվածը միջինը՝ 5-6կգ: Մարմնի վերին մասը մուգ դարչնագույն է, որովայնը՝ արծաթափայլ: Ոտքերը կարճ են, թաթերը՝ մերկ, մատները՝ լողաթաղանթով միացած: Վարում է գիշերային կյանք: Մորթին արժեքավոր է:

ՀՀ-ում հանդիպում է մեծ գետերում և լճակներում: Կովկասյան ջրասամույրին վնասել է Սևանա լճի մակարդակի իջեցումը, ճահիճների չորացումը, ջրավազանների աղտոտումն արդյունաբերական և գյուղատնտեսական թափոններով, բնակավայրերի յուրացումը, ինչպես նաև որսագողությունը: Ջրասամույրի որսը դադարել է 1966 թ-ից:

Հարավային ավազամուկ - պատկանում է կրծողների կարգին: Արտաքինից նման է առնետի, սակայն պոչը մագակալած է և վերջանում է քիչ քն շատ արտահայտված, սովորաբար սև վրձնիկով:

Ապրում է Գոռավանի ավազուտներում, Արարատի, Արմավիրի մարզերի անապատային, կիսաանապատային, չոր տափաստանային գոտիներում, որտեղ հաճախ գերիշխող տեսակ է: Նրա պոպուլյացիան կրճատվում է ավազը շինարարական նպատակներով օգտագործելու պատճառով:

Սովորական երկարաթև չղջիկի քանակական նվազման պատճառը քարանձավների ոչնչացումն է և աղտոտումը մարդու կողմից: *Հարավոտսական խայտաքիսն ու կովկասյան անտառակատուն* սուժել են բուժնաքիմիկատներից, որոնք մարդն օգտագործել է կրծողներին ոչնչացնելու համար:

Կաթնասուններից մի քանիսը, օրինակ՝ *շերտավոր բորենին, դալի ավազամուկը և կովկասյան մկնիկը* կարելի է համարել մեր ֆաունայի համար անվերադարձ կորած տեսակներ:

Հայաստանի ֆաունայի 48 տեսակ զրանցված է նախկին *ԽՍՀՄ-ի «Կարմիր գրքում»* (հարավային պայտաքիթ, սովորական երկարաթև չղջիկ, անդրկովկասյան գորշ արջ, հարավոտսական խայտաքիս, կովկասյան ջրասամույր, բեզուարյան այծ, հայկական մուֆլոն, վարդագույն հավալուսն, տարզալկտուց, սովորական ֆլամինգո, սավկա, Սևանի իշխանը՝ բոլոր ենթատեսակներով, սիրիական սխտորագորտ, կովկասյան սապսան և այլն), *13 տեսակի ողնաշարավոր կենդանի՝ Բնության Պահպանության Միջազգային Միության Կարմիր ցուցակում* (միջերկրածովյան կրիա, զանգրավետուր հավալուսն, հայկական իծ, սուսջավորասիական ընձառյուծ, սպիտակապոչ արծիվ, սապսան և այլն):

ՀՀ Կարմիր գրքում ընդգրկված ողնաշարավոր կենդանիների տեսակների թվաքանակը՝ ըստ կարգաբանական խմբերի վտանգվածության աստիճանի

Կարգաբանական խումբ	Տեսակների ընդհանուր քանակը	Տեսակների քանակը					Տեսակների քանակը Միջազգային Կարմիր գրքում
		անհետացած	անհետացող	հազվագյուտ	կրճատվող	անորոշ	
Ձկներ	2	-	2	1	-	-	2
Երկկենցաղներ	1	-	-	-	1	-	-
Սողուններ	11	-	6	4	1	-	7
Թռչուններ	67	-	20	34	13	-	3
Կաթնասուններ	18	2	3	6	6	3	1

Անհրաժեշտություն է առաջացել մոտ ապագայում Հայաստանի կենդանիների «Կարմիր գրքում» գրանցել ողնաշարավորների 150 նոր տեսակ, որի համար հիմք են հանդիսանում դրանց տեղախմբերի թվաքանակի և տարածման սահմանների կրճատումը, գոյության պայմանների վատթարացումը և անհետացման վտանգը: Կենդանիների «Կարմիր գիրքը» կազմվում է հիմք ընդունելով կենդանական աշխարհի պետական հաշվառման արդյունքները:

ՀՀ ԲՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒԿ ՊԱՀՊԱՆՎՈՂ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐ Արգելոցներ, արգելավայրեր, ազգային պարկեր, բնության հուշարձաններ

(Կարմիր գրքերի, քարտեզագրական և ԲՀՊՏ-ների վերաբերյալ նյութերով)

Բնական էկոհամակարգերի հավասարակշռությանը մպաստող պայմաններից են բնական միջավայրում բուսական և կենդանական տեսակների պահպանությունը և դրանց վերարտադրության հնարավորությունների առկայությունը: Կենսաբազմազանության ռեսուրսների օգտագործումը հանրապետությունում, հասկապես վերջին հարյուրամյակում ընթացել է առանց հաշվի առնելու տեսակների վերարտադրության հնարավորությունները: Այդ իսկ պատճառով աստիճանաբար տեղի է ունեցել թվաքանակի կրճատում՝ մի շարք տեսակներ հայտնվել են անհետացման եզրին, իսկ որոշներն էլ արդեն ոչնչացել են: .

Կենսաբազմազանության պահպանության ամենաարդյունավետ եղանակը համարվում է բնության հատուկ պահպանվող տարածքների (ԲՀՊՏ-IUCN) ստեղծումը, որտեղ օրենքով սահմանված է պահպանության հատուկ ռեժիմ:՝

- Բնության հատուկ պահպանվող տարածքները ապահովում են եզակի էկոհամակարգերի, հազվագյուտ, անհետացման եզրին գտնվող, էնդեմ, ռելիկտային տեսակների պահպանությունը և վերարտադրությունը բնական միջավայրում: .

Սակայն ԲՀՊՏ-ն ավելի լայն հասկացություն է՝ պահպանվող օբյեկտների, նպատակների և խնդիրների առումով:

Համաձայն IUCN ուղեցույցների՝ բնության հատուկ պահպանվող տարածքները դասակարգվում են.

IA. STRICT NATURE RESERVE – Խիստ պահպանության ռեժիմով բնական արգելոց (անխաթար Լեռնամակարգ), օգտագործվում է գիտական նպատակներով: Այս կարգավիճակին համապատասխանում են ՀՀ արգելոցները:

IB. WILDERNESS AREA – Խիստ պահպանության ռեժիմով տարածք (բնության տեղամաս), օգտագործվում է հիմնականում վայրի բնության պահպանության նպատակով:

II. NATIONAL PARK – Ազգային պարկ - Լեռնամակարգերի պահպանություն, տուրիզմ: Այս կարգավիճակին համապատասխանում են ՀՀ ազգային պարկերը:

III. NATURAL MONUMENT – Բնության հուշարձան - բնության տեսարժան օբյեկտների (համալիրների) պահպանություն: Այս կարգավիճակին համապատասխանում են ՀՀ բնության հուշարձանները, որոնց հաշվառումը և ցանկի հաստատումը ընթացքի մեջ է:

IV. HABITAT/SPECIES MANAGEMENT AREA – Արգելավայր - տեսակների և դրանց ապրելավայրերի պահպանություն ակտիվ կառավարման միջոցով: Այս կարգավիճակին համապատասխանում են ՀՀ տարածքի արգելավայրերը:

V. PROTECTED LANDSCAPE/SEASCAPE – Ցամաքային և ջրային լանդշաֆտների պահպանություն, ռեկրեացիա:

VI. MANAGED RESOURCE PROTECTED AREA – Կառավարվող ռեսուրսներով պահպանվող տարածքներ - ռեսուրսների խնայողական օգտագործում:

Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքները (ԲՀՊՏ), երկրի հարուստ կենսաբազմազանությունից բացի, կոչված են պահպանելու առանձնահատուկ նշանակություն ունեցող

լանդշաֆտները, Էկոհամակարգերը կամ դրանց առանձին բաղադրիչները:

Համաձայն «Բնության հատուկ պահպանվող տարածքների մասին» Հայաստանի հանրապետության օրենքի՝ «Բնության հատուկ պահպանվող տարածքները ցամաքի (ներառյալ մակերևութային և ստորերկրյա ջրերը և ընդերքը) և համապատասխան օդային ավազանի՝ օրենքով առանձնացված տարածքներ և առանձին բնական օբյեկտներ են, որոնք բնապահպանական, գիտական, կրթական, առողջարարական, պատմամշակութային, ռեկրեացիոն, զբոսաշրջության, գեղագիտական արժեք են ներկայացնում, և որոնց համար սահմանված է պահպանության հատուկ ռեժիմ»:

Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքների համակարգը ձևավորվել է 1958թ.-ին: Որպես ԲՀՊՏ երաշխավորված են ազգային պարկերը, արգելոցները, արգելավայրերը և բնության հուշարձանները: Ներկայումս հանրապետությունում գործում են 33 ԲՀՊՏ-ներ՝ 3 պետական արգելոց (35226 հա ընդհանուր տարածքով), 26 պետական արգելավայր (116110 հա ընդհանուր տարածքով), 4 ազգային պարկ (237504 հա ընդհանուր տարածքով) և բնության 230 հուշարձան: ԲՀՊՏ ընդհանուր մակերեսը (ներառյալ Սևանա լիճը) 388840 հեկտար է: Իսկ առանց Սևանա լճի մակերեսի այն կազմում է 380000 հա, կամ ՀՀ տարածքի մոտ 13,07%-ը:

ԲՀՊՏ-երում պահպանվում են հանրապետության ֆլորայի և ֆաունայի տեսակային կազմի 60%-ը, որոնց թվում հազվագյուտ, անհետացման վտանգի ենթարկված և Լնդեմ տեսակների գերակշռող մասը, ինչպես նաև վայրի զենետիկ ռեսուրսները:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐԳԵԼՈՅՆԵՐ

Պետական արգելոցները գիտական, կրթական, պատմամշակութային արժեք ներկայացնող առանձնահատուկ բնապահպանական, գեղագիտական հատկանիշներով օժտված միջազգային և (կամ) հանրապետական նշանակություն ունեցող տարածքներ են, որտեղ բնական միջավայրի զարգացումն ընթանում է առանց մարդու անմիջական միջամտության:

Արգելոցներում անժամկետ պահպանության տակ են վերցված բնության բոլոր բաղադրիչները միասին: Դրանք ենթակա չեն տնտեսական օգտագործման, խստիվ արգելվում են որսը, հատումները, խոտհումը, անասունների արածեցումը, բույսերի ներմուծումը, կլիմայավարժեցումը և այլն: Մարդկային գործունեությունը սահմանափակվում է միայն գիտական հետազոտություններով և ճանաչողական գրոհաշրջությամբ: Արգելոցներն ունեն գիտական հաստատությունների կարգավիճակ, նրանց աշխատանքի նպատակը պետք է լինի բնական գործընթացների բազմակողմանի ուսումնասիրությունը:

Ըստ 1994թ. IUCN-ի միջազգային դասակարգման՝ պետական արգելոցները «IA» կարգի պահպանվող տարածքներ են:

ՀՀ-ում գործում են «Խոսրովի անտառ», «Շիկահող», «Էրեբունի» արգելոցները, որոնց ընդհանուր տարածքը 35321.80 հա է (ՀՀ տարածքի 1,2 % -ը):

1.«Խոսրովի անտառ» արգելոց:

Ստեղծվել է 1958թ. (տարածքը 23095.5 հա):

Գտնվում է Արարատի մարզում, Գեղամա լեռնաշղթայի հարավային, Ռիբժ և Երանոս լեռնաշղթաների հյուսիս-արևմտյան

լանջերին, Ագատ և Վեդի գետերի ավազաններում, ծովի մակերևույթից 700-2800մ բարձրության վրա (նկ.51):

Այստեղ պահպանվում են չոր մոսրանտառային, կիսաանապատային և ֆրիգանային լանդշաֆտները բուսական և կենդանական եզակի համակեցություններով: Արգելոցը ընդգրկում է բարձրակարգ բույսերի մոտ 1849 տեսակ, որոնցից 146-ը գրանցված են ՀՀ բույսերի Կարմիր գրքում, ընդ որում 24-ը՝ էնդեմներ: Արգելոցում պահպանվում են մասն գիհու և կաղնու մոսր անտառները (նկ.56), տարածված են սովորական հացենին, արոսենին, կովկասյան ցախակեռասը, բոնչին, դժնիկը, ասպիրակը, թխկու և տամձենու տարբեր տեսակներ:

«Խոսրովի անտառ» արգելոցը հանդիսանում է լավ պահպանված բնակատեղի հազվագյուտ և անհետացման վտանգի ենթարկված այնպիսի կենդանատեսակների համար, ինչպիսիք են՝ հայկական մուֆլոնը, առաջավորասիական հովազը, բեզուարյան այծը, սև և սպիտակագլուխ անգղները, մորուքավոր արծիվը, անդրկովկասյան գորշ արջը, ինչպես նաև լուսանը, վայրի խոզը, այծյամը, գայլը, աղվեսը և այլն: Այդտեղ կան 283 տեսակ ողնաշարավոր կենդանիներ, ներառյալ ՀԳԳ-ում գրանցված ավելի քան 50 և ԲՊՄՄ Կարմիր գրքում գրանցված 11 տեսակ:

Կաթնասունները ներկայացված են 55 տեսակով, թռչունները՝ 142, որոնցից 66-ը գրանցված են ՀՀ կարմիր գրքում, սողունները՝ 30, երկկենցաղները՝ 4 և ձկները՝ 9 տեսակով:

«Խոսրովի անտառ» արգելոցում ձյունածածկ ծանր ձմեռների դեպքում կենդանիներին սպառնում է քաղցը և վտանգում որոշ տեսակների հետագա գոյությունը: Այդ սպառնալիքից խուսափելու համար կազմակերպում են կենդանիների կերակրում: Արգելոցում անհրաժեշտ է աշխատանքներ կատարել կանխելու համար այն բոլոր վտանգները, որոնք կարող են կործանարար լինել:

պահպանվող տարածքի համար (հրդեհներ և տարերային աղետներ):

«Շիկահող» արգելոց:

Կազմավորվել է 1958թ.-ին. : Գտնվում է Հայաստանի հարավում, Սյունիքի մարզում՝ Ծավ և Շիկահող գետերի ավազանում: Գրավում է 12137.075հա տարածք՝ ծ.մ.700-2400մ բարձրությունների սահմաններում (նկ.52):

Այստեղ պահպանվում են կաղնու, բոխու անտառները, ինչպես նաև վայրի բնության հարուստ կենդանական և բուսական համակենցությունները (կենու, սոսու, արևելյան հաճարի, ընկուզենու պուրակները):

Բուսական աշխարհը ներկայացված է բարձրակարգ բույսերի 1074 տեսակով, որոնցից 70-ը գրանցված է ՀՀ Կարմիր գրքում: «Շիկահող» արգելոցում աճում են Հայաստանի ֆլորայի այնպիսի էնդեմ տեսակներ, ինչպիսին են Ջանգեգուրի տանձենին, Ջանգեգուրի զանգակածաղիկը, Ջանգեգուրի շնկոտենը և այլն:

Կենդանական աշխարհը նույնպես բազմազան է՝ 208 տեսակ ողնաշարավոր կենդանիներ, որոնցից ՀՀ կենդանիների Կարմիր գրքում գրանցված 31 և ԲՊՄՄ Կարմիր ցուցակում՝ 8 տեսակ: Արգելոցում կա բեզուարյան այծ, գորշ արջ, մացառախոզ, գայլ, աղվես, կզաքիս, անտառային կատու, հազվադեպ նաև հովազ, գյուրզա, հայկական իծ, վայրի հնդկահավ, գառնամզդ, սև անգղ և այլն:

«Էրեբունի» արգելոց:

Հիմնադրվել է 1981թ: Նպատակն է՝ լեռնային քերտֆիտ, էնդեմ և եզակի բնական համալիրների պահպանությունը: Տարածքով՝ Հայաստանի ամենափոքր արգելոցն է, սակայն իր

նշանակությամբ ամենակարևորներից է, քանի որ պահպանում է վայրի հացազգիների եզակի բնական գենոֆոնդը: Արգելոցը գտնվում է Կոտայքի մարզում, Երևանից 8-10կմ հեռավորության վրա, Մուշարյուր և Գեղաղիր գյուղերի միջև (նկ.53): Գրավում է 89 հա տարածք ծ.մ. 1300-1400 մ բարձրություններում:

Չնայած փոքր տարածքին, ունի հարուստ և բազմատեսակ բուսականություն: 293 տեսակ անոթավոր բույսերից 7-ը գրանցված են ՀՀ բույսերի Կարմիր գրքում, այդքան էլ՝ նախկին ԽՍՀՄ Կարմիր գրքում: Բուսական համակենցությունները հիմնականում կազմված են միամյա հացազգիներից՝ աշորա վավիլովի, այծակն գլանածև, գարու մի քանի տեսակներ, անքիստ բթաբեփուկը և այլն: Տարածքում հանդիպում են աշխարհում հայտնի վայրի ցորենի 4 տեսակներից երեքը՝ *արարատյան կամ երկհատիկ* (Triticum araraticum), *ուրարտու* (T. urartu) և *վայրի միահատիկ* (T. boeoticum): Արգելոցում կան 100-ից ավելի վայրի հացազգիների տարատեսակներ (նկ.54):

Կենդանական աշխարհը այստեղ ներկայացված է ողնաշարավոր կենդանիների 72 տեսակով: Տարածված են երկկենցաղներից՝ *կանաչ դողոշ*, *լճագորտ*, *սիրիական սխտորագորտ*, սողունների 9 տեսակ՝ *անդրկովկասյան գյուրզա*, *օձի տարբեր տեսակներ*, *միջերկրածովյան կրիա*, 50 տեսակի թռչուն՝ *հիմնականում ճնճողկազգիներ*, կաթնասուններ՝ *աղվես*, *աքիս*, *կզաքիս*, *գայլ*, *գորշուկ*, *բազմաթիվ կրծողներ* և այլն:

Մինչև այժմ արգելոցում բացակայում է պահպանման գոտին և քաղաքաշինության զարգացման հետևանքով խախտված են էկոհամակարգերը:

Պետական արգելավայրերը գիտական, կրթական, պատմամշակութային, տնտեսական արժեք ներկայացնող տարածքներ են, որտեղ ապահովվում են էկոհամակարգերի և դրանց բաղադրիչների պահպանությունը և բնական վերարտադրությունը:

Այս տարածքում արգելվում է ցանկացած գործունեություն, որը խախտում է արգելավայրի էկոհամակարգերի կայունությունը կամ սպառնում է հատուկ հոգածության կարիք ունեցող էկոհամակարգերի, բուսական և կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչների, գիտական կամ պատմամշակութային արժեք ունեցող օբյեկտների պահպանությունը:

Արգելավայրային ռեժիմը վերաբերում է միայն պահպանության ենթակա կենդանու կամ բուսատեսակին, համակենցություններին, ջրային օբյեկտներին, իսկ մյուս բնական ռեսուրսները կարող են օգտագործել:

Հայաստանի արգելավայրերը IUCN-ի դասակարգման համաձայն համապատասխանում են «IV» կարգի պահպանվող տարածքներին:

Նշենք Հայաստանի արգելավայրերից մի քանիսի էկոլոգիական վիճակի մասին:

«Մոսու պուրակ» արգելավայր:

Պահպանվում է Կովկասի տարածքի *արևելյան տոսու* (*Platanus orientalis*) ամենախոշոր պուրակը (ճկ.55): 1980-ական թվականներից հետո պուրակի վերին հատվածում մարդկանց մշտական բնակությունը վտանգում է պուրակի էկոլոգիական ամբողջությունը:

«Կովկասյան մրտավարդի» արգելավայր:

Հայաստանում *կովկասյան մրտավարդի* (*Rhododendron caucasicum*) ամենամեծ զանգվածն է: Այստեղ մրտավարդի կրճատման հիմնական պատճառը էկոլոգիական պայմանների, հատկապես կլիմայի փոփոխությունն է՝ մասնավորապես խոնավության նվազումը:

«Արարատյան որդան կարմիր» արգելավայր:

Աղուտ հողերում պահպանվում է *որդան կարմիր* (*Margarodes hameli*) էնդեմ միջատը, որի թվաքանակի կրճատմանը նպաստել է Արարատյան դաշտի աղուտների աղազեծման գործընթացը:

«Ախնաբաղի կենու պուրակ» արգելավայր:

Այստեղ պահպանվող *հատապտղային կենու* (*Taxus baccata*) ոչնչացման պատճառ կարող են հանդիսանալ կենու գեղեցիկ ճյուղերի օգտագործումը թանկարժեք ծաղկեփնջերի համար, ինչպես նաև կենուն ուղեկցող ծառատեսակների հատման և ստվերախիտ անտառների նվազեցումը:

«Արջատխլենու» արգելավայր:

Արջատխլենին (*Corylus colurna*) բազմանում է բնական վերածով՝ սերմերից: Այստեղ արջատխլենու առանձնյակները շատ են: Սակայն, արջատխլենու գեղեցիկ ամուր բնափայտը գործածվում է որպես շինանյութ նեղ կենցաղային կարիքների համար, որն էլ պատճառ է հանդիսանում թվաքանակի կրճատման:

Սեր հանրապետությունում գործող արգելավայրերի մասին ամփոփ տեղեկություններ բերվում են աղյուսակ 1-ում (2009թ. տվյալներով):

«Ջանգեզուր» արգելավայր:

Արգելավայրի կազմակերպման հիմնական նպատակը Ջանգեզուրի և Բարգուշատի լեռնաբազուկների հարավային լեռնալանջերի բարձր լեռնային ջրային և ցամաքային էկոհամակարգերի յուրահատուկ բուսական և կենդանական աշխարհը, ինչպես նաև արգելավայրի տարածքում առկա պատմամշակութային հարուստ ժառանգության պահպանությունն է (նկ.59):

Աղյուսակ 1

Հայաստանի հանրապետությունում գրանցված արգելավայրերը

№	Արգելավայրի անվանումը	Հիմնադրման տարեթիվը, տեղադրությունը (մարզ), տարածքը	Պահպանության օբյեկտը
1.	Ախնաբադի կենոս պուրակ	1959 Տավուշ, 25 հա	Ռեիկտային կենոս եզակի պուրակը
2.	Սոսու պուրակ	1958 Սյունիք, 64.2 հա	Կովկասում արեւելյան սոսու միակ բնական պուրակը
3.	Արջատխլենու	1958 Տավուշ, 40 հա	Ռեիկտային արջատխլենու և կենոս պուրակները
4.	Սևանի (Արեգունու) գիհու նոսրան-տառային	1958 Գեղարքունիք, 3312 հա	Եզակի և ռեիկտային գիհու և կաղնու նոսրանտառները և դրանց բնորոշ բուսական և կենդանական համակենցությունները
5.	Կովկասյան մրտավարդի	1959 Լոռի, 1000 հա	Ռեիկտային կովկասյան մրտավարդենի
6.	Արագածի ալպյան	1959 Արագածոտն, 300 հա	Քարե լիճը և հարակից ալպյան մարգագետինները

Աղյուսակ 1-ի շարունակությունը

7.	Մարգահովտի	1971 Լոռի, 3368 հա	Անտառային կենդանիներ՝ այծյամ, գորշ արջ, ազնվացեղ եղջերու և այլն
8.	Գյուլագարակի սոճու	1958 Լոռի, 2576 հա	Ռեիկտային սոճու անտառները
9.	Գոռավանի ավազուտներ	1959 Արարատ, 95,99 հա	Մնացորդային սորուն ավազների եզակի բուսական և կենդանական տեսակները
10.	Բանքսի սոճու	1959 Կոտայք, 4 հա	Բանքսի սոճու եզակի տնկարանային պուրակը
11.	Հեր-Հերի նոսրուտային	1958 Վայոց ձոր, 6139 հա	Ռեիկտային գիհու նոսր անտառները և տանձի մնացորդային այգին, տրագականտային զագերը
12.	Ջերմուկի	1958 Վայոց ձոր, 3865 հա	Հազվագյուտ կենդանիներ՝ հայկական մուֆլոն, բեզուարյան այծ, արջ, առաջավորասիական հովազ, լեռնային անտառներ
13.	Ջերմուկի ջրաբանական	1981 Վայոց ձոր, 18000 հա	«Ջերմուկ» հանքային ջուր
14.	Արգականի-Սեղրածորի	1971 Կոտայք, 13.532 հա	Հազվագյուտ և արժեքավոր կենդանատեսակներ՝ արջ, այծյամ, մարեհավ և այլ անտառային տեսակներ
15.	Իջևանի	1971 Տավուշ, 5908 հա	Հազվագյուտ և արժեքավոր կենդանատեսակներ՝ արջ, այծյամ, մարեհավ և այլ անտառային տեսակներ
16.	Գանձաքարի-Վերին Աղդամի	1971 Տավուշ, 6813 հա	Հազվագյուտ և արժեքավոր կենդանատեսակներ՝ արջ, այծյամ, մարեհավ և այլ անտառային տեսակներ, լեռնային անտառներ

Աղյուսակ 1-ի շարունակությունը

17.	Գետիկի	1971 Գեղարքունիք, 5728 հա	Հազվագյուտ և արժեքավոր անտառային կենդանատեսակ- ներ՝ արջ, այծյամ, վայրի խոզ, մարեհավ, լեռնային անտառներ
18.	Եղեգիսի	1971 Վայոց ձոր, 4200 հա	Հազվագյուտ և արժեքավոր կենդանատեսակները՝ բեզուարյան այծ, հայկական մուֆլոն, առաջավորասիական հովազ, վայրի ցորենի մեծ բազմազանություն
19.	Հանքավանի ջրաբանական	1981 Կոտայք, 9350 հա	«Հանքավան» հանքային ջուր
20.	Արարատի որդան կարմրի	1987 Արմավիր, 219,85 հա	Արարատյան որդան կարմիրը և բնորոշ անապատային բուսականությունը: Եզակի բուսական համակեցություն
21.	Բողաքարի	1989 Սյունիք, 2728 հա	Հայկական ֆլորայի և ֆաունայի տիպիկ տեսակներ
22.	Գորիսի	1972 Սյունիք, 1850 հա	Ռեզիդենտ բնորոշ անտառային էկոհամակարգեր, անհետացող բույսերի և կենդանիների տեսակներ
23.	Սև լիճ	2001 Սյունիք, 240 հա	Բարձրլեռնային հրաբխային ծագման եզակի ջրավազան և հարակից բնատարածքների բուս. և կենդ. համակեցություններ
24.	Խոր Վիրապ	2007 Արարատ, 50,28 հա	Ջրաճահճային էկոհամակար- գեր և բնորոշ կենդանիների և բույսերի տեսակներ
25.	Գիլանի	2007 Արարատ, 118 հա	Լեռնային էկոհամակարգեր
26.	Ջանգելգուրի	2009 Սյունիք, 17368,77 հա	Ջանգելգուրի և Բարգուշատի բարձր լեռնային էկոհամակարգերի բուսական և կենդանական աշխարհը

ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՐԿԵՐ

Ազգային պարկերը (ներառյալ ջրատարածքները) բնապահպանական, գիտական, պատմամշակութային, գեղագիտական, ռեկրեացիոն արժեք ներկայացնող միջազգային և (կամ) հանրապետական նշանակություն ունեցող տարածքներ են, որոնք բնական լանդշաֆտների և մշակութային արժեքների գույզորդման շնորհիվ կարող են օգտագործվել գիտական, կրթական, ռեկրեացիոն, մշակութային և տնտեսական նպատակներով, որի համար սահմանված է պահպանության հատուկ ռեժիմ:

Պարկի տարածքը բաժանված է արգելոցային, հանգստի (ռեկրեացիոն) և տնտեսական գոտիների: Պարկի տարածքում կարող են ընդգրկվել նաև արգելավայրեր: Այսինքն ազգային պարկի տարածքի որոշակի մասը տրամադրվում է ակտիվ հանգստի, ճանաչողական և կուլտուրական միջոցառումների համար: Լուսավորչական աշխատանքների կազմակերպման համար անց են կացնում ճանապարհներ, տուրիստական երթուղիներ, հիմնադրվում են բնության քանդաքաններ: Այս բոլորով հանդերձ ազգային պարկերի գլխավոր նպատակը մնում է բուսական, կենդանական աշխարհի և բնության համալիր պահպանությունը:

Հայաստանի ազգային պարկերը IUCN-ի միջազգային դասակարգման համաձայն «II» կարգի պահպանվող տարածքներ են:

«Սևան» ազգային պարկ:

Կազմավորվել է 1978 թ., Գեղարքունիքի մարզում, 2000-մ բարձրություններում: Ներառում է Սևանա լճի ջրային հայելին և դրան հարող ափամերձ տարածքի ջրից ազատված հատակային գրունտները՝ մինչև շուրջլճյա ավտոճանապարհը (նկ.47): Տարածքը

կազմում է 147.456 հազ. հա, առանց Սևանա լճի հայելու՝ 22.697 հա: Ազգային պարկը ունի պահպանման գոտի՝ Սևանա լճի ողջ ավազանը, որի սահմանն անցնում է լիճը եզերող լեռնաշղթաների (Արեգունի, Սևանի, Գեղամա, Վարդենիսի, Փամբակի) ջրբաժանով:

Պահպանության օբյեկտն է Սևանա լիճը՝ նրա ջրհավաք ավազանի եզակի ու էնդեմ կենդանական ու բուսական տեսակների հետ միասին:

Հանդիսանում է նաև ջրլող թռչունների հանգստատեղի:

Պարկի արգելոցային գոտում առանձնացված է 6 արգելոցային տեղամաս՝ Արտանիշի, Լիճքի, Նորատուսի, Գիլլիի, Կարճաղբյուրի, Նորաշենի և 10 արգելավայր, որոնք ձգվում են գետերի երկայնքով՝ 500 մ երկարությամբ:

«Սևան» ազգային պարկի և պահպանման գոտու բուսաշխարհն ընդգրկում է բարձրակարգ բույսերի շուրջ 1145 տեսակ, այդ թվում Հայաստանի 3 և Սևանա լճի 5 էնդեմ և ՀԿԳ-ում գրանցված 17 տեսակ: Լճի մակարդակի իջեցման հետևանքով ջրից ազատված ափամերձ հողագրունտների զգալի մասը (մոտ 17 հազ. հա) ծածկված է տճու, բարդու, փշատենու, չիչխանի և այլ ծառաթփային տեսակների արհեստական անտառներով:

Ազգային պարկում կա ողնաշարավոր կենդանիների 336, ներառյալ Հայաստանի Կարմիր Գրքում գրանցված 49 տեսակ:

Սևանի ավազանում հանդիպում են ձկան՝ 9, երկկենցաղների՝ 3, սողունների՝ 17, թռչունների՝ 267 և կաթնասունների՝ 34 տեսակներ: Ձկներից արժեքավոր են Սևանի էնդեմ ձկնատեսակները, թռչուններից հանդիպում են վարդագույն և զանգրափետուր հավալուսները, մեծ և փոքր ձկնկուլները, տուրպանը, ճչան կարապը, հայկական որորը, կաթնասուններից՝ գայլ, աղվես, բազմաթիվ կրծողներ և այլն:

Պարկի տարածքում գտնվում են ճարտարապետական, հնագիտական և ազգագրական բազմաթիվ հուշարձաններ, Նորատուսի գերեզմանատան խաչքարերը, Լճաշենի դամբարանադաշտերը և այլն: «Սևան» ազգային պարկն իր պաշտպանման գոտու հետ միասին ունի հսկայական էկոլոգիական, տնտեսական և սոցիալական նշանակություն:

«Դիլիջան» ազգային պարկ:

Ստեղծվել է վերջերս՝ 2002 թ. «Դիլիջան» պետական արգելոցի (1958թ.) հիման վրա, Տավուշի մարզում: Գտնվում է Փամբակ, Արեգունի, Սիափոր, Գուգարաց լեռնաշղթաների վրա, Աղստև և Գետիկ գետերի ավազաններում: Ծովի մակերևույթից բարձր է 1070-2400 մ: Գրավում է 33.765 հա տարածություն: Բնորոշ է լայնասաղարթ անտառային ծառատեսակներով (նկ.48):

Պահպանության տակ են առնված հաճաքենու և կաղնու մեզոֆիլ անտառները, կենու եզակի պուրակը, անտառային հազվագյուտ ֆաունան, ինչպես նաև մի շարք պատմաճարտարապետական ու բնության հուշարձաններ:

«Դիլիջան» ազգային պարկի բուսական աշխարհը կազմված է ավելի քան 900 տեսակ անոթավոր բույսից, որոնցից 27-ը գրանցված են՝ Հայաստանի և 4-ը՝ նախկին ԽՍՀՄ-ի Կարմիր գրքերում: Հանդիպում են ռելիկտային և 5 էնդեմ տեսակներ: Ռելիկտային են փռնու, գիհու, դրախտածառի անտառակները, ընկուզենու վայրի տնկարկները: Անտառում հանդիպում են լորենի, բոխի, թեղի, կեչի: Իջևանի լեռնաշղթայի լանջերում տարածված են վայրի պտղատուները՝ հոնենին, տխլենին (նկ.33), սզնին, գլեռնին, մամխին:

«Դիլիջան» ազգային պարկի կենդանական աշխարհը ներկայացված է ավելի քան 220 տեսակ ողնաշարավոր

կենդանիներով, որոնցից 23-ը գրանցված են ՀԿԳ-ում: Ձկներից կա կարմրախայտ, Զոի բեղլու, թռչուններից՝ կովկասյան մարեհավ, վայրի հնդկահավ, կաթնասուններից՝ այծյամ, ազնվացեղ եղջերու, լուսան, անտառային կատու, կզաքիս, ջրասամույր և այլն:

«Դիլիջան» ազգային պարկը՝ նպաստավոր պայմանների շնորհիվ, ունի կարևոր նշանակություն անտառային լանդշաֆտների պահպանման, բուժման ու հանգստի կազմակերպման, ինչպես նաև տնտեսական գործունեության համար:

«Արփի լիճ» ազգային պարկ:

Ստեղծվել է 2009թ: Գտնվում է ՀՀ Շիրակի մարզի Ամասիայի և Աշոցքի տարածաշրջաններում, Եղնախաղի լեռնաշղթայի արևելյան և Ջավախքի լեռնաշղթայի հարավ-արևմտյան լանջերին (Նկ. 49): Ազգային պարկի տարածքը կազմում է մոտ 25.000 հա, պահպանման գոտին՝ մոտ 24.000 հա:

«Արփի լիճ» ազգային պարկի նպատակն է Ջավախք-Շիրակ բարձրավանդակի ուրույն կենսաբազմազանության պահպանումը (մարգագետնային, մերձալպյան մարգագետնային և խոնավ տարածքների էկոհամակարգերի, այդ թվում՝ Արփի և Աղենիս լճերի և Ախուրյան գետի վերին հոսանքի ձախակողմյան վտակների ավազանների, լանդշաֆտային ու կենսաբանական բազմազանության, բնության հուշարձանների և դրանց բաղադրիչների պահպանությունը, բնականոն զարգացումը, վերարտադրությունն ու կայուն զարգացման ապահովումը):

Լիճը, գտնվելով թռչունների համաշխարհային չուի ճանապարհին, անփոխարինելի դեր է կատարում՝ որպես հանգրվան: Այստեղ է գտնվում *հայկական որորի* ամենամեծ

գաղութը աշխարհում և *գանգրափետուր հավալուսնի* միակ բնադրավայրը Հայաստանում:

Որպես ջրոդ թռչունների բնակավայր և հանգստավայր՝ 1993թ. Արփի լիճը ներառվել է «Միջազգային նշանակություն ունեցող, հիմնականում որպես ջրային թռչունների բնակավայր, խոնավ տարածքների մասին» կոնվենցիայի (Ռամսար, 1971) Միջազգային նշանակության խոնավ տարածքների ցանկում: Այստեղ մեծ քանակով հանդիպում են գերեզմանաարծիվը, փոքր եմթաարծիվը, քարարծիվը (նկ.44), տափաստանային արծիվը և այլն:

Տարածքում հայտնաբերված են մոտ 670 տեսակի բույսեր, որոնցից մոտ 25-ը գրանցված են Հայաստանի Կարմիր գրքում, իսկ 22-ը էնդեմ տեսակներ են: Տարածքն առավել զրավիչ է զարմանը և ամռանը բազմաթիվ գեղազարդային բույսերի՝ խոլորձի, թրաշուշանի, հիրիկի, կակաչի և շուշանի առատության շնորհիվ:

Կաթնասունները ներկայացված են ընդամենը 30 տեսակով, սակայն նրանց շարքում կան հազվագյուտ տեսակներ, որոնցից են եվրոպական ջրասամույրը և խայտաքիսը: Տարածքում բավականին շատ են գայլերը, որոնք խնդիրներ են ստեղծում տեղի գյուղական տնտեսությունների համար:

Տարածքում հայտնաբերվել են թռչունների մոտ 200 տեսակ, որոնցից 40-ը գրանցված են Հայաստանի Կարմիր Գրքում, օրինակ՝ համաշխարհային առումով վտանգված գանգրափետուր հավալուսնը: Խոնավ տարածքները կարևոր են չափազանց հազվագյուտ տեսակների բնադրման համար, որոնցից են մոխրագույն կռունկը, մարգսահավը և մարգագետնային մկնաճուռակը:

Այստեղ է գտնվում նաև Հայաստանի էնդեմ տեսակ, ԲՊՄՄ (Բնության Պահպանության Միջազգային Միություն) Կարմիր

ցուցակում գրանցված Դարևսկու իծի (*Vipera darevskii*) ապրելավայրերը:

Արփի լճի ջրհավաք ավազանի մշակովի լանդշաֆտները կազմված են հիմնականում հացահատիկի և վուշի դաշտերից:

«Արևիկ» ազգային պարկ:

Ստեղծվել է 2009թ.: Գտնվում է Սյունիքի մարզում՝ Ջանգեզուրի լեռնաշղթայի Մեղրի լեռնաբազուկի հարավային լանջին, ինչպես նաև Մեղրի, Շվանիձոր և Նյուվադի գետերի ջրահավաք ավազանում (նկ.50): Ազգային պարկի ընդհանուր տարածքը կազմում է 34401.8 հա, որի մեջ մտնում է նաև «Բողաքար» արգելավայրը:

«Արևիկ» ազգային պարկի նպատակն է բնական էկոհամակարգերի, դրանց կենսաբանական և լանդշաֆտային բազմազանության, բնական պաշարների, բնության եզակի հուշարձանների, էնդեմ և հազվագյուտ կենդանիների միջսահմանային բնակավայրերի պահպանությունը, բնականոն զարգացումը և վերարտադրությունը:

«Արևիկ» ազգային պարկի տարածքում առկա են ուղղաձիգ բնական գոտիներ և լանդշաֆտների տարբեր տիպեր՝ ալպյան մարգագետիններ, լեռնային տափաստաններ, անտառային զանգվածներ, կիսաանապատներ և այլն: Այն ունի հարուստ կենսաբազմազանություն և բնակատեղի է հազվագյուտ և անհետացող այնպիսի կենդանական տեսակների համար, ինչպիսիք են առաջավորասիական ընձառյուծը, բեզուրյան այծը, հայկական մուֆլոնը, միջերկրածովային կրիան, հայկական իծը, կովկասյան ջրասամուրը, կասպիական հնդկահավը, կովկասյան մայրեհավը և այլն:

ՀՀ բույսերի կարմիր գրքում գրանցված տեսակներից հայտնաբերվել են տեսակներ, որոնք աճում են միայն Սեդրու ֆլորիստական շրջանում. չորապտեր արծվապտերային (*Chelanthus pteridioides*), հուդայածառ Գրիֆիթի, գիրգենսոնիա հակադրածաղիկ (*Girgensohnia oppositiflora*), ձմերուկ վայրի (*Citrullus colocynthis*), անդրախսնե, անմեռուկ կլորատերև (*Andrachne rotundifolia*), տափոլոռ խաղողանման (*Lathyrus vinealis*), թրաշուշան աղասեր (*Gladiolus halophilus*), կատվադաղձ լեղախոտատերև (*Nepeta teucriiifolia*), սագասոխուկ ցողունավոր (*Gagea stipitata*), եղբորոսին կծկծուկածն (*Cephalanthera epipactioides*), կծկծուկ դանձլամերատերև (*Epipactis veratrifolia*), սարդակիր կովկասյան (*Ophrys caucasica*), սարդակիր բոռակիր (*Ophrys oestriifera*), խոլորձ Շեկովնիկովի (*Orchis Punctulata*), էնեպոգոն պարսկական (*Enneapogon persicus*), գեմնածաղիկ ռավենյան (*Erianthus ravennae*):

Գերարածեցման և խոտհումքի ներգործությամբ նկատելիորեն տուժել է տարածաշրջանի բուսածածկույթը: Մի շարք բուսատեսակներ գտնվում են ոչնչացման վտանգի տակ և հայտնվել են Կարմիր գրքում:

Էնդեմիկ տեսակներից հայտնի են վահանակերպ Գրոսսհեյմի (*Peltariopsis grossheimii* - հարավային Անդրկովկասի էնդեմ), առնալըջուն լրջունատերև (*Sameraria glastifolia*- Հայկական լեռնաշխարհի էնդեմ), շնկոտեմ զանգեզուրի (*Thlaspi zangezorum*- հարավային Հայաստանի էնդեմ), սիմֆանդրա զանգեզուրի (*Symphyandra zangezura*-- հարավային Անդրկովկասի էնդեմ), գազ Կիրպիչնիկովի (*Astragalus kirpicznikovii* Անդրկովկասի էնդեմ), գազ օրդուբադի (*Astragalus ordubadensis*- հարավային Անդրկովկասի էնդեմ), հիրիկ Գրոսսհեյմի (*Iris grossheimii* - հարավային Անդրկովկասի էնդեմ), տիս ակակա (*Allium akaka* Հայկական լեռնաշխարհի յուրահատուկ էնդեմ), մկնասոխ սարուպատանյան

(Scilla atropatana- հարավային Անդրկովկասի յուրահատուկ էնդեմ), վարդակակաչ խճճված (Tulipa confuse - Փոքր Կովկասի էնդեմ) , խոնդաստ հուրանային (Verbascum paniculatum- հարավային Անդրկովկասի էնդեմ), մշենի Նաիրյան (Amygdalus nairica հարավային Անդրկովկասի էնդեմ), խլածաղիկ Թախտաջյանի (Scrophularia Takhtajanii հազվագյուտ էնդեմ):

Արդյունաբերության և գյուղատնտեսության բուռն զարգացման հետևանքով, հատկապես վերջին տարիներին, արագորեն ոչնչանում են բնական էկոհամակարգերը, որի հետևանքով կենդանիների ու բույսերի նորանոր տեսակներ մատնվում են անխուսափելի ոչնչացման: Ընդ որում, կարող են ոչնչանալ ոչ միայն առանձին բուսատեսակներ կամ կենդանատեսակներ, այլ նաև ամբողջական համակեցություններ: Այդ պատճառով ծրագրվում են ստեղծել նոր արգելոցներ և արգելավայրեր, նպատակ ունենալով վերջիններիս փրկել իսպառ ոչնչացումից:

«Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքների զարգացման պետական ռազմավարության ու 2003-2010թթ. գործողությունների ազգային ծրագրով» նախատեսված է ստեղծել 11 նոր ԲՀՊՏ-ներ՝ 1 պետական արգելոց, 2 ազգային պարկեր, 6 արգելավայրեր և Հայաստանի համար նոր կարգավիճակ ունեցող 2 **բնական պարկեր:**

ՀՀ բնական պարկերը ՀՀ օրենսդրությամբ նախատեսված չեն:

Ներկայումս ՀՀ բնապահպանության նախարարության կողմից մշակվել են ծրագրեր «Գնիշիկ (Արփա)» (նախատեսվող տարածքը՝ մոտ 15000 հա), «Ջերմուկ» ազգային պարկերի, «Որոտան» (նախատեսվող տարածքը՝ մոտ 24000 հա), «Կիրանց» և «Արայի լեռ» պետական արգելավայրերի ստեղծման մասին:

ԲՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՒՑԱՐՁԱՆՆԵՐ

Բացառիկ կամ տիպիկ, գիտական և պատմամշակութային հատուկ արժեք ներկայացնող բնական օբյեկտներ են:

Հուշարձանի տարածքում արգելվում է ցանկացած գործունեություն, որը վնասում է կամ վատթարացնում նրա վիճակն ու պահպանությունը:

Հայաստանի բնության հուշարձանները համապատասխանում են IUCN-ի միջազգային դասակարգման «II» կարգի պահպանվող տարածքներին:

Հայաստանում լանդշաֆտային համալիրների և նրանց առանձին բաղադրամասերի ծագումնաբանական, հասակային, ձևաբանական և այլ հատկանիշների մեծ տարբերությունները ստեղծել են բնության կենդանի և անկենդան հուշարձանների հարուստ բազմազանություն: Դրանցից շատերը ունեն միջազգային մեծ նշանակություն:

ՀՀ կառավարության որոշմամբ 2008թ. հաստատվել է ՀՀ տարածքում գտնվող 230 բնության հուշարձանների ցանկը:

ՀՀ բնության կենսաբանական (կենդանի) հուշարձաններից են «Վարդան Մամիկոնյանի կաղնին», «Տանձուտը», «Սֆազնունային մամուռները» և այլն:

Անկենդան հուշարձաններից են բազալտե սյունաձև և ճառագայթաձև մերկացումները (Ագատի, Արփայի, Հրազդանի կիրճեր), հրաբխային կոները (Գեղամա, Վարդենիս լեռնափահաններ), ռելիեֆի հողմահարման եզակի ձևերը՝ բնական ժայռաքուրդերը (Գորիս, Խնձորեսկ), ինչպես նաև բազմաթիվ բարձրլեռնային լճակներ, հանքային աղբյուրներ, ջրվեժներ (Ջերմուկի, Շաքիի, Թռչկան), սահանքներ և այլն (նկ.60-63):

Բնության հուշարձանների ստեղծման նպատակն է մարդու ակտիվ ներգործությունից զերծ պահել բնական բոլոր գիտաճանաչողական բարձրարժեք համալիրները, նրանց առանձնահատկությունները, բնության անկենդան հրաշակերտ գոյացումները, որոնք ներգրավված չեն բնապահպանական ավելի բարձր կարգավիճակ ունեցող տարածքների մեջ: Բնության հուշարձանի կարգավիճակը և ռեժիմի սահմանումը տրվում է կառավարության որոշմամբ, որի համաձայն հաստատվում է նրա անձնագիրը և պահպանության պատասխանատուն:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայրապետյան Է.Մ., Հարությունյան Լ.Վ., Հարությունյան Ս.Ս., Վարդանյան Ժ.Հ. Շրջակա միջավայրի պահպանություն, Երևան, ՀԳԱ, 2005, 458 էջ,
2. Հայաստանի կենսաբազմազանության Չորրորդ ազգային զեկույց, ՀՀ Բնապահպանության նախարարություն, Երևան, 2008,
3. Հայաստանի բնաշխարհի, Հայկական հանրագիտարան, Երևան, 2006, 692 էջ,
4. Գևորգյան Ա., Աղասյան Ա. Հայաստանի հանրապետության բնության հատուկ պահպանվող տարածքների համակարգի ներկա վիճակը, Երևան 2008, 52 էջ
5. Խանջյան Ն. Հայաստանի բնության հատուկ պահպանվող տարածքներ, ՀՀ Բնապահպանության նախարարություն, Դար, Երևան, 2001, 64 էջ,
6. Խանջյան Ն. «Խոսքովի անտառ» արգելոց, «Վարդ հրատ» ՍՊԸ, Երևան, 2009, 98 էջ,
7. Մելքումյան Լ. Էկոլոգիայի հիմունքներ, Երևան, Ջանգակ -97, 2008, 288 էջ,
8. Մելքումյան Լ. Բնության պահպանության հիմունքներ, Երևան, Ջանգակ -97, 2008, 224 էջ,
9. Ղանդիլյան Ա.Պ., Բարսեղյան Ա.Մ. Հայաստանի վայրի ուտելի և համեմունքային բանջարաբույսերի գենոֆոնդը, Երևան, Ամարաս, 1999, 48 էջ,
10. Ծատուրյան Թ.Գ. , Գևորգյան Մ.Լ. Հայաստանի ուտելի վայրի բույսերը, Երևան, «Լուսակն», 2007թ, 300 էջ ,
11. Հարությունյան Լ.Վ., Հարությունյան Ս.Լ. Հայաստանի դենդրոֆլորան, Երևան, Լույս, 1985, 1-2 մաս,

12. ՀՀ կառավարության որոշումը՝ «Արփի լիճ» ազգային պարկ ստեղծելու, «Արփի լիճ» ազգային պարկի և «Արփի լիճ ազգային պարկ» ոչ առևտրային կազմակերպության կանոնադրությունը հաստատելու մասին, 16.4.2009թ., N 405,
13. Աղապյան Ա.Լ. և ուրիշներ «Պարտավոր ենք պահպանել» ԲՊՄՄ Կարմիր ցուցակում և ՀՀ Կարմիր գրքում գրանցված Հայաստանի երկկենցաղները և սողունները, Եր. 2009, 32էջ,
14. Красная книга Армянской ССР. Животные. Ереван. 1987.
"Այաստ", 124с.
15. Красная книга Армянской ССР. Растения . Ереван. 1988.
"Այաստ", 270с.
16. Г.М.Файвуш Эндемичные растения Флоры Армении.
Фл.Раст.Рес. Армении 2007,62-66с.
17. Тахтаджян Л.А. Ботанико-географический очерк Армении
Труды Ботанического ин-та. Тбилиси-Ереван, 1941, Т.2, 180с.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ -----3

ԼԱԲՈՐԱՏՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔ 1
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ՀԱՆԴԻՊՈՂ ՀԱԶՎԱԳՅՈՒՏ ԵՎ
ԱՆՀԵՏԱՑՈՂ ԲՈՒՍԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ -----5

ԼԱԲՈՐԱՏՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔ 2
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ՀԱՆԴԻՊՈՂ ՎԱՅՐԻ ՖԼՈՐԱՅԻ
ՄՆՆԴԻ ՄԵՋ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎՈՂ ԲՈՒՅՍԵՐԸ -----16

ԼԱԲՈՐԱՏՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔ 3
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆՏԱՌԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱԶՎԱԳՅՈՒՏ ԵՎ ՊԱՀՊԱՆՎՈՂ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ -----29

ԼԱԲՈՐԱՏՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔ 4
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱԾՔՈՒՄ ՀԱՆԴԻՊՈՂ ՀԱԶՎԱԳՅՈՒՏ ԵՎ
ԱՆՀԵՏԱՑՈՂ ԿԵՆԴԱՆԱՏԵՍԱԿՆԵՐԸ -----34

ԼԱԲՈՐԱՏՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔ 5
ՀՀ ԲՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒԿ ՊԱՀՊԱՆՎՈՂ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐ -----47

ՄԵՐՈՒԺԱՆ ՀԱՅԿԱՐԱՄԻ ԳԱԼՍՏՅԱՆ
ԱՆԺԵԼԱ ԼԻՊԱՐԻՏԻ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
ՍԱՄՎԵԼ ՋԱՆԻՔԵԿԻ ԹԱՄՈՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՍԱԲԱԶՄԱԶԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԲՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՏՈՒԿ ՊԱՀՊԱՆՎՈՂ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ**

Սրբագրիչ՝

Համակարգչային ձևավորումը

Ա.Լ. Մկրտչյան

Ս.Զ. Թամոյան

ISBN 978 - 54 - 234 - 8

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 5,5 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:
ՀՊԱՀ հրատարակչություն, Երևան, Տեղյան 74